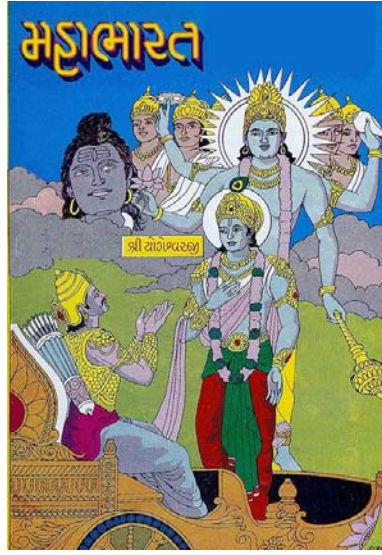

महर्षि व्यास कृत

महाभारत

(उद्योग पर्व)

Sanskrit text of Ved Vyas's

Mahābhārat

(5. Udyog Parva)

MAHABHARATA : AN INTRODUCTION

Mahabharat, which literally means 'the great story of Bharat dynasty' is part of the Hindu *Itihās*, i.e. 'that which happened'. It is an extraordinary story of sibling rivalry, diplomatic maneuvering and shifting of human values culminating in a direct confrontation on the battlefield of Kurukshetra between five sons of King Pandu (Pandavas) and hundred sons of King Dhritarastra (Kauravas). It's a tale of tragic war which pitted brothers against brothers, sons against fathers and students against teachers. Exceptional characters, in-depth and complex set of interwoven relationships and dramatization on a grand scale makes this epic a memorable one. It's also a saga which marks the end of an era (dvapar Yuga) wherein characters lived up to morals, values and principles to the beginning of an era (Kali Yuga), wherein selfishness, deceit and immorality rules the reins.

Besides compelling drama and riveting plot, Mahabharata is unique in many ways. Larger than life characters including that of Lord Krishna, considered as an incarnation of Lord Vishnu; Bhishma - great grandfather of principle warriors, who pledged to serve the kingdom of Hastinapur and ended up being a silent witness of its fall; Arjuna - unparalleled archer of that time, who laid down his arms at the beginning of the war; Karna - son of Kunti who ended up on the enemy camp due to misfortune; Yudhisthir - an icon of truth who was compelled to lie to win over the battle; Duryodhan - son of blind king whose unending ambitions became the root cause of trouble; Dronacharya - accomplished teacher of that time, who was forced to fight against his favorite student Arjuna...all make this epic spectacular and fascinating.

Every single incident of Mahabharata is full of twists and turns - whether be it the game of dice between brothers or be it the 13 years exile of Pandavas in the forest with a condition of anonymity for the last year, or be it a mysterious fire in the house of wax and Pandava's miraculous escape thereof or be it the laying down of arms by dishearten Arjuna in the battlefield, which resulted in delivery of the message of Bhagavad-Gita (song of the supreme) by Lord Krishna or be it the deftness of Krishna in navigating Pandavas to victory and beyond. In a way, Ramayana and Mahabharata form the very basis of cultural consciousness that symbolize Hinduism. It's not a surprise that Mahabharata has attracted tremendous interest among literates and common man alike of India or East Asia but pundits and philosophers all over the world.

A timeless creation of **Sage Ved Vyasa** (who himself is one of the character of this epic) and one of the longest poem of all times, Mahabharata is divided into eighteen books or chapters (called Parvas) namely 01. Adi Parva; 02. Sabha Parva; 03. Aranyak Parva or Van Parva; 04. Virat Parva; 05. Udyog Parva; 06. Bhishma Parva; 07. Drona Parva; 08. Karna Parva; 09. Shalya Parva; 10. Sauptika Parva; 11. Stri Parva; 12. Shanti Parva; 13. Anushashana Parva; 14. Ashwamegha Parva; 15. Ashramvasik Parva; 16. Musala Parva; 17. Mahaprasthanika Parva and 18. Swargarohan Parva.

It is interesting to note that Bhagavad-Gita, most sacred text of Hindus having great philosophical impact, is part of Mahabharata (Bhishma Parva). Similarly, Vishnu Sahasranama, the most famous hymn of Lord Vishnu containing thousand names of the Supreme is part of Anushashana Parva. Other principal stories that are part of Mahabharata includes the life and works of Lord Krishna (Krishnavatar) woven throughout various chapters of Mahabharata, the love story of Nala and Damayanti as well as an abbreviated Ramayana in Aranyak Parva.

Here, you will find the Sanskrit text of Udyog Parva, 5th chapter of Mahabharata. To read principal stories of Mahabharata in Gujarati, please visit www.swargarohan.org, where you will also find exclusive reference on Characters of Mahabharata [Glossary section].

१. वैशंपायन उवाच

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः ।
 विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥०१॥
 सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
 न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥०२॥
 अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
 वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥०३॥
 पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सहरोहिणेयः ।
 मत्स्यस्य राजस्तु सुसंनिकृष्टौ जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥०४॥
 सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
 प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥०५॥
 सर्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
 उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥०६॥
 तथोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
 रराज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥०७॥
 ततः कथास्ते समवाययुक्ताः कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
 तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥०८॥
 कथान्तमासाद्य च माधवेन संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
 ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥०९॥

कृष्ण उवाच

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
 जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥१०॥
 शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
 पाण्डोः सुतैस्तद्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट्सप्त च भारताग्र्यैः ॥११॥
 त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
 क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणैर्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥१२॥
 एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
 तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥१३॥
 अधर्मयुक्तं च न कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
 धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥१४॥
 पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
 मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥१५॥

न चापि पार्थो विजितो रणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
 तथापि राजा सहितः सुहृद्भिरभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥१६॥
 यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
 तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥१७॥
 बालास्त्वमे तैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
 राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥१८॥
 तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
 संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥१९॥
 इमे च सत्येऽभिरताः सदैव तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
 अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥२०॥
 तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।
 युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्वध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ॥२१॥
 तथापि नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥२२॥
 दुर्योधनस्यापि मतं यथावन्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
 अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥२३॥
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥२४॥
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥२५॥

* * *

२. बलदेव उवाच

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
 अजातशत्रोश्च हितं हितं च दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥०१॥
 अर्थं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
 प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥०२॥
 लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
 ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥०३॥
 दुर्योधनस्यापि मतं च वेतुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
 प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चिद्ब्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥०४॥
 स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
 द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥०५॥

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
 स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥०६॥
 एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौरैषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
 ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥०७॥
 सर्वास्ववस्थासु च ते न कौट्याद्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
 प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रमत्तस्य हतं च राज्यम् ॥०८॥
 निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्यमप्यतज्जः ।
 गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं समाह्वयेद्वितुमाजमीढः ॥०९॥
 दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
 उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं समाह्वयतेन जितोऽक्षवत्याम् ॥१०॥
 स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
 संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥११॥
 तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।
 तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥१२॥

* * *

३. सात्यकि उवाच

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
 यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥०१॥
 सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
 उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥०२॥
 एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
 फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥०३॥
 नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
 ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥०४॥
 कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
 लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥०५॥
 समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।
 अनक्षजं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥०६॥
 यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
 अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥०७॥
 समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
 निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥०८॥

कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥०९॥
 यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
 एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥१०॥
 कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
 निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥११॥
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
 न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥१२॥
 अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
 पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥१३॥
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
 गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥१४॥
 न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
 वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥१५॥
 को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
 मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥१६॥
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
 को जिजीविषुरासीदेद्दृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥१७॥
 पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।
 समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥१८॥
 सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
 गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥१९॥
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
 कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥२०॥
 नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥२१॥
 हृद्रतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
 निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥२२॥
 अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
 निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥२३॥

* * *

४. द्रुपद उवाच

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
 न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥०१॥
 अनुवत्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौख्याद्राधेयसौबलौ ॥०२॥
 बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
 एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥०३॥
 न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥०४॥
 गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
 मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥०५॥
 मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
 जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥०६॥
 एतच्चैव करिष्यामो यत्रश्च क्रियतामिह ।
 प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥०७॥
 शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
 केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥०८॥
 स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
 पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥०९॥
 तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
 महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥१०॥
 शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
 भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥११॥
 अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।
 दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥१२॥
 आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
 पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥१३॥
 बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
 सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥१४॥
 शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
 काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥१५॥
 जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
 क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥१६॥

जानकिश्च	सुशर्मा	च	मणिमान्पौतिमत्स्यकः	
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव	धृष्टकेतुश्च	वीर्यवान्	॥१७॥	
औड्रश्च	दण्डधारश्च	बृहत्सेनश्च	वीर्यवान्	
अपराजितो	निषादश्च	श्रेणिमान्वसुमानपि	॥१८॥	
बृहद्वलो	महौजाश्च	बाहुः	परपुरंजयः	
समुद्रसेनो	राजा	च	सह पुत्रेण वीर्यवान्	॥१९॥
अदारिश्च	नदीजश्च	कर्णवेष्टश्च	पार्थिवः	
समर्थश्च	सुवीरश्च	मार्जारः	कन्यकस्तथा	॥२०॥
महावीरश्च	कद्रुश्च	निकरस्तुमुलः	क्रथः	
नीलश्च	वीरधर्मा	च	भूमिपालश्च वीर्यवान्	॥२१॥
दुर्जयो	दन्तवक्त्रश्च	रुकमी	च जनमेजयः	
आषाढो	वायुवेगश्च	पूर्वपाली	च पार्थिवः	॥२२॥
भूरितेजा	देवकश्च	एकलव्यस्य	चात्मजः	
कारुषकाश्च	राजानः	क्षेमधूर्तिश्च	वीर्यवान्	॥२३॥
उद्भवः	क्षेमकश्चैव	वाटधानश्च	पार्थिवः	
श्रुतायुश्च	दृढायुश्च	शाल्वपुत्रश्च	वीर्यवान्	॥२४॥
कुमारश्च	कलिङ्गानामीश्वरो	युद्धदुर्मदः		
एतेषां	प्रेष्यतां	शीघ्रमेतद्धि	मम रोचते	॥२५॥
अयं	च	ब्राह्मणः	शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः	
प्रेष्यतां	धृतराष्ट्राय	वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम्	॥२६॥	
यथा	दुर्योधनो	वाच्यो	यथा शांतनवो नृपः	
धृतराष्ट्रो	यथा	वाच्यो	द्रोणश्च विदुषां वरः	॥२७॥

* * *

५. वासुदेव उवाच

उपपन्नमिदं	वाक्यं	सोमकानां	धुरंधरे	
अर्थसिद्धिकरं	राजः	पाण्डवस्य	महौजसः	॥०१॥
एतच्च	पूर्वकार्यं	नः	सुनीतमभिकाङ्क्षताम्	
अन्यथा	ह्याचरन्कर्म	पुरुषः	स्यात्सुबालिशः	॥०२॥
किं	तु	संबन्धकं	तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु	
यथेष्टं	वर्तमानेषु	पाण्डवेषु	च तेषु च	॥०३॥
ते	विवाहार्थमानीता	वयं	सर्वे यथा भवान्	
कृते	विवाहे	मुदिता	गमिष्यामो गृहान्प्रति	॥०४॥

भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
 शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥०५॥
 भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।
 आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥०६॥
 स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
 सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥०७॥
 यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
 न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥०८॥
 अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
 अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥०९॥
 ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
 निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥१०॥

वैशंपायन उवाच

ततः सत्कृत्य वाष्प्यं विराटः पृथिवीपतिः ।
 गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥११॥
 द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥१२॥
 ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥१३॥
 वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
 समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥१४॥
 तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्वलम् ।
 धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥१५॥
 समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
 तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥१६॥
 बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
 चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥१७॥
 ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।
 कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥१८॥

* * *

६. द्रुपद उवाच

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥०१॥
 द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
 स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥०२॥
 कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
 प्रज्ञयानवमश्वासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥०३॥
 विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
 पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥०४॥
 धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
 विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥०५॥
 शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
 अनक्षत्रं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥०६॥
 ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥०७॥
 भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
 मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥०८॥
 विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥०९॥
 अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
 पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥१०॥
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
 सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥११॥
 भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
 न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥१२॥
 एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
 संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥१३॥
 स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
 कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥१४॥
 वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वेरनुष्ठितम् ।
 विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥१५॥
 न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
 दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥१६॥
 स भवान्पुण्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।

कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥१७॥

वैशंपायन उवाच

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधो वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाहयम् ॥१८॥

* * *

७. वैशंपायन उवाच

गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥०१॥
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥०२॥
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥०३॥
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥०४॥
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥०५॥
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥०६॥
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धं च स कृष्णस्य प्रह्लोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥०७॥
प्रतिबुद्धः स वाष्प्यो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।
स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥०८॥
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥०९॥
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥१०॥
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥११॥
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सदृत्तमनुपालय ॥१२॥

कृष्ण उवाच

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
 दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥१३॥
 तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।
 साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥१४॥
 प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
 तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥१५॥
 मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
 नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥१६॥
 ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
 अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥१७॥
 आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
 तदृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥१९॥
 सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
 कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥२०॥
 दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
 ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥२१॥
 सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
 प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥२२॥
 विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
 यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥२३॥
 निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
 मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥२४॥
 न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
 न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥२५॥
 नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
 इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥२६॥
 जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥२७॥
 इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।

कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥२८॥
 सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
 कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥२९॥
 स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
 वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥३०॥
 गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
 अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥३१॥

अर्जुन उवाच

भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
 निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥३२॥
 भवांस्तु कीर्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
 यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥३३॥
 सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
 चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥३४॥

वासुदेव उवाच

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
 सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥३५॥

वैशंपायन उवाच

एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
 वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥३६॥

* * *

८. वैशंपायन उवाच

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्ययात्पाण्डवान्नाजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥०१॥
 तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
 तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥०२॥
 विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
 विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥०३॥
 स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
 तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥०४॥
 व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥०५॥

ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।
 उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥०६॥
 कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
 रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥०७॥
 स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
 दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
 आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥०८॥
 स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
 मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥०९॥
 पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
 युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
 आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥१०॥
 गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।
 तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्र च तस्य तम् ।
 परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥११॥

दुर्योधन उवाच

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
 सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
 कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥१३॥
 स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
 शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥१४॥
 उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
 पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥१५॥
 समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥१६॥
 ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
 प्रीत्या परमया युक्तः समाक्षिप्य युधिष्ठिरम् ॥१७॥
 तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्त्रीयौ च यमावुभौ ।
 आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥१८॥
 कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।

अरण्यवासाद्विष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥१९॥
 सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
 भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥२०॥
 अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
 दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥२१॥
 दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
 अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥२२॥
 विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
 तस्माल्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥२३॥
 ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
 तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥२४॥

युधिष्ठिर उवाच

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥२५॥
 भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
 कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
 कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥२६॥
 तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
 तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
 अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥२७॥

शल्य उवाच

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
 तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥२८॥
 अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
 वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥२९॥
 तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
 ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥३०॥
 यथा स हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव ।
 भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥३१॥
 एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥३२॥

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
 परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥३३॥
 जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
 द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥३४॥
 सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदकं भविष्यति ।
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥३५॥
 दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
 देवैरपि हि दुःखानि प्राप्नानि जगतीपते ॥३६॥
 इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
 अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥३७॥

* * *

९. युधिष्ठिर उवाच

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
 दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥०१॥

शल्य उवाच

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
 सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥०२॥
 त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
 स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥०३॥
 ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
 तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥०४॥
 वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
 एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥०५॥
 स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
 तपोऽतप्यन्महतीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥०६॥
 तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
 विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥०७॥
 कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महतपः ।
 विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥०८॥
 इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
 आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥०९॥
 यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।

क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥१०॥
 शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
 प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥११॥
 अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
 भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥१२॥

अप्सरस ऊचुः

तथा यत्रं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
 यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥१३॥
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
 तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
 यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥१४॥

शल्य उवाच

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
 तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
 नृत्यं संदर्शयन्त्यथ तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥१५॥
 विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
 इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥१६॥
 तास्तु यत्रं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥१७॥
 न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
 यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥१८॥
 संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
 चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥१९॥
 स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
 विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥२०॥
 वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
 शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥२१॥
 शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
 अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
 मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥२२॥
 स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
 पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥२३॥

तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
 न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
 हतोऽपि दीसतेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥२४॥
 अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
 अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
 क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥२५॥

तक्षोवाच

महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
 कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥२६॥

इन्द्र उवाच

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
 मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥२७॥

तक्षोवाच

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥२८॥

इन्द्र उवाच

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
 कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥२९॥

तक्षोवाच

क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
 ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥३०॥

इन्द्र उवाच

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
 शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥३१॥
 अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्धिभेमि वै ।
 क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥३२॥
 शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
 एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥३३॥

शल्य उवाच

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
 शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥३४॥
 निकृतेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।

कपिञ्जलास्तितिराश्व कलविङ्काश्च सर्वशः ॥३५॥
 येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
 तस्माद्वक्त्रान्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥३६॥
 येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
 तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तितिरास्तस्य पाण्डव ॥३७॥
 यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
 कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥३८॥
 ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥३९॥
 त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
 क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥४०॥
 तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
 अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥४१॥
 तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
 स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥४२॥
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
 अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥४३॥
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
 शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥४४॥
 ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥४५॥
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
 अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥४६॥
 गस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
 असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥४७॥
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
 स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
 ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥४८॥
 जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।

ततः प्रवृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
 संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥४९॥
 यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
 त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥५०॥
 निवृते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
 समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
 अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥५१॥
 किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
 जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
 उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥५२॥

* * *

१०. इन्द्र उवाच

सर्वं व्यासमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
 न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥०१॥
 समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।
 कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥०२॥
 तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
 ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥०३॥
 तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवोकसः ।
 विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
 तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥०४॥

शल्य उवाच

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
 शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥०५॥
 ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
 त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥०६॥
 अमृतं चाहतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
 बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥०७॥
 त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
 त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥०८॥
 गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
 जगद्व्यासमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥०९॥

विष्णुरुवाच

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
 तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥१०॥
 गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
 साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥११॥
 भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
 अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥१२॥
 गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
 वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥१३॥

शल्य उवाच

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
 ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥१४॥
 समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
 तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥१५॥
 ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
 ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥१६॥
 ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
 व्यासं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥१७॥
 न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
 युध्यतोऽपि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥१८॥
 पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
 अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥१९॥
 ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
 उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥२०॥
 सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
 यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥२१॥
 संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥२२॥

ऋषय ऊचुः

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं ततः परं भविता भव्यमेव ।
 नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥२३॥

दृढं सतां संगतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥२४॥

इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥२५॥
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भृद्बुद्धिरन्यथा ॥२६॥

शल्य उवाच

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥२७॥
ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मा द्विजर्षभाः ॥२८॥
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥२९॥
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥३०॥
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥३१॥
यतः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्धान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥३२॥
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥३३॥
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥३४॥
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥३५॥
एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥३६॥
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥३७॥
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।

प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥३८॥
 निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
 प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥३९॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥४०॥
 नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
 हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
 विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥४१॥
 ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
 अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
 त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥४२॥
 सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
 न प्राजायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
 प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥४३॥
 ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ।
 भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
 विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥४४॥
 संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
 देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥४५॥
 अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
 ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥४६॥
 दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
 न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥४७॥

* * *

११. शल्य उवाच

ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
 अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
 ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥०१॥
 स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
 पितृभिः सहितान्नाजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥०२॥
 दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
 बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥०३॥

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥०४॥
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
 अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥०५॥
 देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
 पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
 तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥०६॥
 धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
 ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥०७॥
 सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
 धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥०८॥
 देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
 कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
 सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥०९॥
 अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
 नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥१०॥
 शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥११॥
 विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 ऋतवः षट्च देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
 मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥१२॥
 एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
 संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥१३॥
 स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
 इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥१४॥
 अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।
 आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥१५॥
 तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
 रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्तवास्मि शरणं गता ॥१६॥
 सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मस्त्वं मां प्रभाषसे ।
 देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥१७॥
 अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।

उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥१८॥
 नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किञ्चिदीश्वर ।
 तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥१९॥
 बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
 यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥२०॥
 द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
 न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥२१॥
 अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
 बृहस्पतेरङ्गिरसश्चक्रोध स नृपस्तदा ॥२२॥

* * *

१२. शल्य उवाच

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥०१॥
 देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
 त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिनरमहोरगम् ॥०२॥
 जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥०३॥
 निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
 देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥०४॥
 एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
 अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥०५॥
 अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
 जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥०६॥
 बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
 वैधर्म्याण्युपधाश्वैव स वः किं न निवारितः ॥०७॥
 उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
 युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥०८॥

देवा ऊचुः

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
 जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥०९॥

शल्य उवाच

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
 जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥१०॥
 जानीमः शरणं प्राप्तमिन्द्राणीं तव वेशमनि ।
 दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥११॥
 ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
 प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥१२॥
 इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
 वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥१३॥
 एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
 उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥१४॥
 नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
 शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥१५॥

बृहस्पतिरुवाच

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
 धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥१६॥
 नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
 श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥१७॥
 नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
 अस्मिंश्चार्थं पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥१८॥

न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
 भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥१९॥
 मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।
 भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हृद्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥२०॥
 प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
 भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥२१॥
 एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
 इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥२२॥
 अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
 क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥२३॥

शल्य उवाच

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
 कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥२४॥

बृहस्पतिरुवाच

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।
 इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥२५॥
 बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
 दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥२६॥

शल्य उवाच

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
 ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवोकसाम् ।
 एवमेतद्विद्वजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥२७॥
 ततः समस्ता इन्द्राणी देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 ऊर्चुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥२८॥
 त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
 एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥२९॥
 क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
 नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥३०॥
 एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
 अभ्यगच्छत सग्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥३१॥
 दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
 समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥३२॥

* * *

१३. शल्य उवाच

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट्तदा ।
 त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
 भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥०१॥
 एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
 प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥०२॥
 नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
 देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥०३॥
 कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किञ्चित्त्वतः सुरेश्वर ।
 न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥०४॥
 तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
 ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥०५॥

नहुष उवाच

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥०६॥

शल्य उवाच

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥०७॥
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥०८॥
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥०९॥
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥१०॥
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्याया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥११॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥१२॥
पुण्येन ह्यमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥१३॥
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥१४॥
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।
यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥१५॥
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥१६॥
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥१७॥
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥१८॥
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।

तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥१९॥
 ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
 अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥२०॥
 प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
 हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥२१॥
 यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
 एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥२२॥
 पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुतरायणे ।
 देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥२३॥
 प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
 पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥२४॥
 यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
 इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥२५॥
 * * *

१४. शल्य उवाच

अथैनां रुपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
 तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥०१॥
 इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
 इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥०२॥

उपश्रुतिरुवाच

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
 दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥०३॥
 पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
 दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
 क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥०४॥

शल्य उवाच

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
 देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूस्ततः ।
 हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥०५॥
 समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
 आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥०६॥
 तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।

शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥०७॥
 तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
 षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥०८॥
 पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तथा ।
 बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥०९॥
 तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
 सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥१०॥
 इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
 स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥११॥
 किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
 ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥१२॥
 इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
 दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
 उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥१३॥
 यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
 एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
 जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥१४॥
 प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
 तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥१५॥

* * *

१५. शल्य उवाच

एवमुक्तः स भगवान्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
 विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥०१॥
 विवर्धितश्च ऋषिभिर्हृद्यैः कट्यैश्च भामिनि ।
 नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥०२॥
 गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
 गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥०३॥
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
 एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥०४॥
 इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
 एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥०५॥
 नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।

स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥०६॥
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥०७॥
 न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
 सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥०८॥

इन्द्राणी उवाच

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥०९॥
 कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
 वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥१०॥
 इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
 इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
 यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥११॥
 वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
 सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥१२॥
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
 सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ।
 न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥१३॥

शल्य उवाच

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
 उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥१४॥
 अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
 दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥१५॥
 न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
 अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१६॥
 मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥१७॥
 न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥१८॥
 तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
 सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।

पश्य माहात्म्यमस्माकमुद्धिं च वरवर्णिनि ॥१९॥
 एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
 विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥२०॥
 अब्रह्मण्यो बलोपेतो मतो वरमदेन च ।
 कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥२१॥
 नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
 समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
 शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥२२॥
 बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
 न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥२३॥
 न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
 अधर्मजो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥२४॥
 इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायस्य दुर्मतेः ।
 शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥२५॥
 ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
 बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥२६॥
 तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
 स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥२७॥
 स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
 निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥२८॥

अग्निरुवाच

बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
 आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
 न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥२९॥

शल्य उवाच

तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ।

अग्निरुवाच

नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥३१॥
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥३२॥

* * *

१६. बृहस्पतिरुवाच

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
 त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्वरसि साक्षिवत् ॥०१॥
 त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
 त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्भुताशन ॥०२॥
 कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥०३॥
 त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
 यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥०४॥
 सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
 सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥०५॥
 त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
 दहन्ति सर्वभूतानि त्वतो निष्क्रम्य हायनाः ॥०६॥
 त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥०७॥
 स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
 अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥०८॥

शल्य उवाच

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
 बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
 दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥०९॥
 प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
 आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥१०॥
 अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।
 अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥११॥
 आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
 अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥१२॥
 गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
 पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥१३॥
 महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
 शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥१४॥

शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
 उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥१५॥
 महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
 अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
 त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥१६॥
 त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
 त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्त् ॥१७॥
 पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
 एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥१८॥
 स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
 अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥१९॥
 किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
 वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥२०॥

बृहस्पतिरुवाच

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
 देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥२१॥

इन्द्र उवाच

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
 तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥२२॥

बृहस्पतिरुवाच

देवा भीताः शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
 तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥२३॥
 गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
 तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥२४॥
 एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
 त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥२५॥
 तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
 देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥२६॥

शल्य उवाच

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
 वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥२७॥
 ते वै समागम्य महेन्द्रमूचुर्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।

दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥२८॥
 स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
 राजा देवानां नहुषो घोररूपस्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥२९॥
 ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
 त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजयेस्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥३०॥
 इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पतिर्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
 संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥३१॥
 ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
 तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि ऐन्द्राग््नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥३२॥
 एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
 कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥३३॥
 वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
 आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥३४॥

* * *

१७. शल्य उवाच

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
 नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
 तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥०१॥
 सोऽब्रवीदचर्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
 विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥०२॥
 दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
 दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥०३॥

इन्द्र उवाच

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
 पाद्यमाचमनीयं च गामर्ष्यं च प्रतीच्छ मे ॥०४॥

शल्य उवाच

पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
 पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥०५॥
 एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
 परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥०६॥

अगस्त्य उवाच

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।

स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥०७॥
 श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
 देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
 पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥०८॥
 य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
 एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
 नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥०९॥

ऋषय ऊचुः

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
 प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥१०॥

अगस्त्य उवाच

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
 अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥११॥
 तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
 ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥१२॥
 यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥१३॥
 यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
 वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥१४॥
 ध्वंसं पापं परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
 दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
 विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥१५॥
 एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
 दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥१६॥
 त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
 जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥१७॥

शल्य उवाच

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
 पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥१८॥
 गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
 सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥१९॥
 उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।

हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
 दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥२०॥
 * * *

१८. शल्य उवाच

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥०१॥
 पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
 यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥०२॥
 सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
 गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥०३॥
 स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
 मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥०४॥
 ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
 अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं सम्पूजयत् ॥०५॥
 ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
 वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥०६॥
 अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
 उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥०७॥
 एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
 व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥०८॥
 संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥०९॥
 एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
 अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥१०॥
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
 द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥११॥
 एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
 वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥१२॥
 दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट्पापचेतनः ।
 अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥१३॥
 एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥१४॥

ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥१५॥
 उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
 राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥१६॥
 तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।
 संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥१७॥
 क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
 दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥१८॥
 आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
 धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥१९॥
 न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
 नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥२०॥

वैशंपायन उवाच

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
 पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥२१॥
 श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः ॥२२॥
 भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
 तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥२३॥

शल्य उवाच

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥२४॥

वैशंपायन उवाच

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिदमः ॥२५॥

* * *

१९. वैशंपायन उवाच

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
 महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥०१॥
 तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
 नानाप्रहरणा वीराः शोभयां चक्रिरे बलम् ॥०२॥

परश्वधैर्भिण्डिपालैः	शक्तितोमरमुद्गरैः	
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः	करवालैश्च निर्मलैः	॥०३॥
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः	शरैश्च विविधैरपि	
तैलधौतैः	प्रकाशद्विस्तदशोभत वै बलम्	॥०४॥
तस्य मेघप्रकाशस्य	शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च	
बभूव रूपं सैन्यस्य	मेघस्येव सविद्युतः	॥०५॥
अक्षौहिणी हि सेना सा	तदा यौधिष्ठिरं बलम्	
प्रविश्यान्तर्दधे	राजन्सागरं कुनदी यथा	॥०६॥
तथैवाक्षौहिणीं	गृह्य चेदीनामृषभो बली	
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः		॥०७॥
मागधश्च जयत्सेनो	जारासंधिर्महाबलः	
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य	धर्मराजमुपागमत्	॥०८॥
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र	सागरानूपवासिभिः	
वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत्		॥०९॥
तस्य सैन्यमतीवासीतस्मिन्बलसमागमे		
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं	बलवत्तदा	॥१०॥
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना	नानादेशसमागतैः	
शोभिता पुरुषैः शूरैः	पुत्रैश्चास्य महारथैः	॥११॥
तथैव राजा मत्स्यानां	विराटो वाहिनीपतिः	
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः	पाण्डवानियात्	॥१२॥
इतश्चेतश्च पाण्डूनां	समाजग्मुर्महात्मनाम्	
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव	विविधध्वजसंकुलाः	
युयुत्समानाः कुरुभिः	पाण्डवान्समहर्षयन्	॥१३॥
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं	समभिवर्धयन्	
भगदत्तो महीपालः	सेनामक्षौहिणीं ददौ	॥१४॥
तस्य चीनैः किरातैश्च	काञ्चनैरिव संवृतम्	
बभौ बलमनाधृष्यं	कर्णिकारवनं यथा	॥१५॥
तथा भूरिश्रवाः शूरः	शल्यश्च कुरुनन्दन	
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या	पृथक्पृथक्	॥१६॥
कृतवर्मा च हार्दिक्यो	भोजान्धकबलैः सह	
अक्षौहिण्यैव सेनाया	दुर्योधनमुपागमत्	॥१७॥
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम्		

अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥१८॥
 जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
 आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥१९॥
 तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
 विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥२०॥
 सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
 उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥२१॥
 तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
 स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥२२॥
 तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥२३॥
 आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥२४॥
 केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
 संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥२५॥
 इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
 तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥२६॥
 एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥२७॥
 न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥२८॥
 ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
 तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥२९॥
 अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
 वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥३०॥
 एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
 बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥३१॥
 तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
 यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥३२॥

* * *

२०. वैशंपायन उवाच

स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।

सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥०१॥
 सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
 सर्वसेनाप्रणेत्तृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥०२॥
 सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
 वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥०३॥
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
 तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥०४॥
 धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
 पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥०५॥
 एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
 न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥०६॥
 प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।
 शेषवन्तो न शक्विता नयितुं यमसादनम् ॥०७॥
 पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
 छद्मनापहतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥०८॥
 तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
 वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥०९॥
 सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
 अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥१०॥
 तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
 प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥११॥
 ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
 सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥१२॥
 तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
 अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥१३॥
 न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
 अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥१४॥
 यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
 स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥१५॥
 अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
 युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥१६॥
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।

सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥१७॥
 एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
 एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥१८॥
 यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।
 एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥१९॥
 बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
 बुद्धिमतां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥२०॥
 ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
 प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥२१॥

* * *

२१. वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
 संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
 दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मं च ते रताः ॥०२॥
 दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
 दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥०३॥
 भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
 अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥०४॥
 असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
 प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥०५॥
 किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।
 को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥०६॥
 अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
 त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥०७॥
 भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
 दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥०८॥
 न तन्न विदितं ब्रह्मल्लोके भूतेन केनचित् ।
 पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥०९॥
 दुर्योधनार्थं शकुनिर्द्युते निर्जितवान्पुरा ।
 समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१०॥
 न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।

बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥११॥
 दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
 धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥१२॥
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
 यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥१३॥
 ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
 अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मोर्ख्याद्धि केवलम् ॥१४॥
 अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
 आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥१५॥

भीष्म उवाच

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
 एक एव यदा पार्थः षड्थाञ्जितवान्युधि ॥१६॥
 न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥१७॥

वैशंपायन उवाच

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
 अवभत्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥१८॥
 अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
 पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥१९॥
 चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
 स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥२०॥
 स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
 सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥२१॥

* * *

२२. धृतराष्ट्र उवाच

प्रासानाहुः संजय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
 अजातशत्रुं च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥०१॥
 सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
 तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥०२॥
 नाहं क्वचित्संजय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
 सर्वा श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥०३॥
 दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परिक्षन्नित्यं कंचिद्येन गर्हय पार्थान् ।

धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥०४॥
 घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षो प्रमादम् ।
 धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥०५॥
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
 यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेषा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥०६॥
 अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धेर्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
 तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥०७॥
 उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥०८॥
 यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
 माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥०९॥
 स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
 तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥१०॥
 तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
 पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघान्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥११॥
 दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरूगाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
 धनं चैषामाहरत्सव्यसाची सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥१२॥
 यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
 उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥१३॥
 गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमाद्दस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
 रथेऽर्जुनादाहरहीनमेनं बाहोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥१४॥
 सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
 सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥१५॥
 सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
 श्येनौ यथा पक्षिपूगान्ब्रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ नेह कुरुन्विशेताम् ॥१६॥
 तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
 सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥१७॥
 सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
 सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्वद्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥१८॥
 अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
 केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥१९॥
 सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।

शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥२०॥
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थं निविष्टाः ॥२१॥
 पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
 समागतः पाण्डवार्थं महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥२२॥
 अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
 यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थं निविष्टः ॥२३॥
 अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
 तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥२४॥
 अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
 सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥२५॥
 यशोमानौ वर्धयन्त्यादवानां पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
 यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं करुषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥२६॥
 तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
 संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥२७॥
 यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयादाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
 सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥२८॥
 पराक्रमं मे यदवेदयन्त तेषामर्थं संजय केशवस्य ।
 अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥२९॥
 न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिंसिंहः ।
 प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥३०॥
 नो चेद्रच्छेत्संगरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
 नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेतामिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
 मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥३१॥
 धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्वार्तराष्ट्रान् ॥३२॥
 नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वापि यमयोर्वा विभेमि ।
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीतरः सदैव ॥३३॥
 अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
 तस्य क्रोधं संजयाहं समीके स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥३४॥
 स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
 अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥३५॥

जनार्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
 अनामयं मद्वचनेन पृच्छेर्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥३६॥
 न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
 प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥३७॥
 समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
 अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥३८॥
 यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
 तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये न मूर्ख्येद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥३९॥

* * *

२३. वैशंपायन उवाच

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥०१॥
 स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥०२॥
 गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
 दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥०३॥
 अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
 कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥०४॥
 कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
 मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥०५॥

युधिष्ठिर उवाच

गावल्गणे संजय स्वागतं ते प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
 अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥०६॥
 चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
 मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥०७॥
 पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥०८॥
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।
 महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥०९॥
 स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥१०॥
 महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।

कच्चिन्मानं तात लभन्त एते धनुर्भूतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥११॥
 सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
 येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥१२॥
 वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
 कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चित्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥१३॥
 स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
 वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥१४॥
 कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
 कच्चिद्वायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥१५॥
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वा ।
 कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥१६॥
 एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
 ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥१७॥
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
 कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥१८॥
 कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
 कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेतान्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥१९॥
 मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
 गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्त्वुघोषानजिह्वगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥२०॥
 न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।
 यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥२१॥
 गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
 नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥२२॥
 माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्समागतानजयद्वन्तकूरे ।
 वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥२३॥
 उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
 दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥२४॥
 अभ्याभवो द्वैतवने य आसीद्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
 यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥२५॥
 अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रो भीमसेनश्च चक्रे ।
 गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥२६॥
 न कर्मणा साधुनैकेन नूनं कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।

सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥२७॥

* * *

२४. संजय उवाच

यथार्हसे पाण्डव ततथैव कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
 अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठानृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥०१॥
 सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
 दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥०२॥
 यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्यमद्गुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
 मित्रधुकस्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥०३॥
 न चानुजानाति भृशं च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
 शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥०४॥
 स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
 समुत्कृष्टे दुन्दुभिश्ङ्खशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥०५॥
 माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
 सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥०६॥
 न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
 त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥०७॥
 त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
 न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥०८॥
 त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
 धार्तराष्ट्रः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥०९॥
 यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते ।
 सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥१०॥

* * *

२५. युधिष्ठिर उवाच

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
 यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥०१॥

संजय उवाच

अजातशत्रुं च वृकोदरं च धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
 आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥०२॥
 पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
 सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥०३॥

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
 सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राजस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥०४॥
 सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
 जाताः कुले अनृशंसा वदान्या ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥०५॥
 न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
 उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥०६॥
 सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
 कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥०७॥
 ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।
 उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयुस्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥०८॥
 ते चेत्कुरून्नुशास्य स्थ पार्था निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
 समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥०९॥
 को ह्येव युष्मान्सह केशवेन सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
 ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥१०॥
 को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्चत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
 रणे प्रसोढुं विषहेत राजन्नाधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥११॥
 महद्वलं धार्तराष्ट्रस्य राजः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
 सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥१२॥
 कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
 सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥१३॥
 कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात्कुरूसृञ्जयानाम् ।
 न ह्येव ते वचनं वासुदेवो धनंजयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥१४॥
 प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्यदेतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
 एतद्राजो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥१५॥

* * *

२६. युधिष्ठिर उवाच

कां नु वाचं संजय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धाद्विभेषि ।
 अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥०१॥
 अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
 न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥०२॥
 कुतो युद्धं जातु नरः प्रजानन्को दैवशसोऽभिवृणीत युद्धम् ।
 सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥०३॥

कर्मोदयं सुखमाशंसमानः कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
 सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
 कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥०४॥
 यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
 कामार्थलाभेन तथैव भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
 संपश्येमं भोगचयं महान्तं सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥०५॥
 नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
 नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धान्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥०६॥
 नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
 अत्रैव च स्यादवधूय एष कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥०७॥
 स्वयं राजा विषमस्थः परेषु सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
 यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥०८॥
 आसन्नमग्निं तु निदाघकाले गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
 यथा वृद्धं वायुवशेन शोचेत्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥०९॥
 प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
 प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥१०॥
 अनासः सन्नासतमस्य वाचं सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥११॥
 मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
 सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥१२॥
 मानघ्नस्य आत्मकामस्य चेष्ट्योः संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
 दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥१३॥
 अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्मित्रदुहः संजय पापबुद्धेः ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥१४॥
 तदैव मे संजय दीव्यतोऽभून्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
 काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥१५॥
 क्षतुर्यदा अन्ववर्तन्त बुद्धिं कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
 यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥१६॥
 तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
 दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥१७॥
 सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
 आतैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥१८॥

आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो अत्यासन्नं मद्रतं मन्यतेऽर्थम् ॥१९॥
 यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
 आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति कथं कर्णो नाभवदद्वीप एषाम् ॥२०॥
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
 अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥२१॥
 जानन्त्येते कुरवः सर्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
 दुर्योधनं चापराधे चरन्तमरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥२२॥
 तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
 किरीटिना तालमात्रायुधेन तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥२३॥
 गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्तराष्ट्रा धियन्ते ।
 क्रुद्धस्य चेद्धीमसेनस्य वेगात्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥२४॥
 इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेतात हर्तुमैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
 धनंजये नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥२५॥
 स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
 एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥२६॥
 जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
 यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥२७॥
 अद्यापि तत्र तथैव वर्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
 इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥२८॥

* * *

२७. संजय उवाच

धर्मं नित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
 महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥०१॥
 न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
 भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥०२॥
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
 भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥०३॥
 कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
 पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्नन्ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥०४॥
 निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
 धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥०५॥

धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महाप्रतापः सवितेव भाति ।
 हानेन धर्मस्य महीमपीमां लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥०६॥
 वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
 परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥०७॥
 सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
 वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥०८॥
 एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
 अश्रद्धधत्परलोकाय मूढो हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥०९॥
 न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
 पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥१०॥
 न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
 अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥११॥
 इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं न वै किञ्चिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
 कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥१२॥
 जहाति मृत्युं च जरां भयं च न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
 न कर्तव्यं विद्यते तत्र किं चिदन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥१३॥
 एवरूपं कर्मफलं नरेन्द्र मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
 स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च लोकावुभौ मा प्रहासीश्विराय ॥१४॥
 अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
 अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥१५॥
 तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
 निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥१६॥
 अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्वलं ते तदासीत् ।
 नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥१७॥
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
 राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥१८॥
 महासहायः प्रतपन्बलस्थः पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
 वरान्हनिष्यन्दिषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥१९॥
 बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
 निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥२०॥
 अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो अधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
 प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥२१॥

नाधर्मं ते धीयते पार्थ बुद्धिर्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
 अद्वा किं तत्कारणं यस्य हेतोः प्रजाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥२२॥
 अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं यशोमुषं पापफलोदयं च ।
 सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥२३॥
 पापानुबन्धं को नु तं कामयेत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
 यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्याद्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥२४॥
 कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
 एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्याद्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥२५॥
 लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥२६॥
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥२७॥

* * *

२८. युधिष्ठिर उवाच

असंशयं संजय सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
 ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥०१॥
 यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्रद्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
 तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥०२॥
 एवमेतावापदि लिङ्गमेतद्धर्माधर्मो वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
 आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥०३॥
 लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
 प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान उभौ गह्यो भवतः संजयैतौ ॥०४॥
 अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
 आपद्यथाकर्मसु वर्तमानान्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥०५॥
 मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
 अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥०६॥
 तदर्था नः पितरो ये च पूर्वं पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
 प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रुर्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥०७॥
 यत्किंचिदेतद्विद्वत्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥०८॥
 धर्मधरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥०९॥

यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
 महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥१०॥
 शैनेया हि चैत्रकाश्वान्धकाश्च वाष्प्यभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
 उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥११॥
 वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
 मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च महाबला यादवा भोगवन्तः ॥१२॥
 काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
 यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥१३॥
 ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
 प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥१४॥

* * *

२९. वासुदेव उवाच

अविनाशं संजय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
 तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥०१॥
 कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
 राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥०२॥
 सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
 यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥०३॥
 तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह मतश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
 अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥०४॥
 यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ।
 अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥०५॥
 कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
 नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥०६॥
 या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥०६॥
 सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्येन्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥०७॥
 कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
 अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥०८॥
 मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगानतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
 अतन्द्रितो दहते जातवेदाः समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥०९॥

अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
 अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥१०॥
 अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
 अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥११॥
 हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
 सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
 एतानि सर्वाण्युपसेवमानो देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥१२॥
 बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
 हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमद्रौरवं सः ॥१३॥
 नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
 यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभाः ।
 ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥१४॥
 जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
 स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्सन्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥१५॥
 आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्चमेधे राजसूये च विद्धि ।
 संयुज्यते धनुषा वर्मणा च हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥१६॥
 ते चेदिमे कौरवाणामुपायमधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
 धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादार्यं वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥१७॥
 ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
 यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥१८॥
 उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥१९॥
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
 निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥२०॥
 अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत दद्यादियातीर्थमुख्यानि चैव ।
 अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥२१॥
 तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
 यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥२२॥
 वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्वितं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
 प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥२३॥
 परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
 नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्यादेष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥२४॥

एतान्नाजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मं ।
 अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥२५॥
 श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिजातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजानन्न चेद्दुध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥२६॥
 यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो विधिप्रकोपाद्वलमाददानः ।
 ततो राज्ञां भविता युद्धमेतत्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।
 इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥२७॥
 स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
 उभौ गह्वो भवतः संजयैतौ किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
 योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥२८॥
 भागः पुनः पाण्डवानां निविष्टस्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
 अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
 एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणानाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥२९॥
 ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
 इदं पुनः कर्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥३०॥
 प्रियां भार्या द्रौपदीं पाण्डवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
 यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥३१॥
 तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
 मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥३२॥
 दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता करुणान्यवोचन्नान्यं क्षतुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥३३॥
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥३४॥
 अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभायामथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
 कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
 येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥३५॥
 यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥३६॥
 यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसीदस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
 कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥३७॥
 कृष्णाजिनानि परिधित्समानान्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।

एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥३८॥
 गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीद्घूतकाले स पार्थान् ।
 पराजितो नकुलः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥३९॥
 जानासि त्वं संजय सर्वमेतद्घूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
 स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥४०॥
 अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥४१॥
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामामर्थवतीमहिंसाम् ।
 अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥४२॥
 अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
 परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥४३॥
 पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
 गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्योधनं स्मारयित्वा हि काले ॥४४॥
 सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
 दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥४५॥
 युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
 माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥४६॥
 वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥४७॥
 निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
 तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥४८॥
 लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
 न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥४९॥
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
 यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥५०॥
 स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥५१॥

* * *

३०. संजय उवाच

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
 कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किं चिदुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥०१॥
 जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।

आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किञ्चित् ।

विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥०३॥

आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि कल्याणवाक्शीलवान्दृष्टिमांश्च ।

न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥०४॥

न मर्मगां जातु वक्तसि रूक्षां नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।

धर्मारामामर्थवतीमहिंसामेतां वाचं तव जानामि सूत ॥०५॥

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।

अभीक्षणदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥०६॥

इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।

विशुद्धवीर्याश्वरणोपपन्नान्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥०७॥

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।

अभिवाद्या वै मद्बचनेन वृद्धास्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥०८॥

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ आचार्याश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।

तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥०९॥

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।

योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥१०॥

अधीतविद्यश्वरणोपपन्नो योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।

गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्चत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥११॥

शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।

त्वं मामभीक्षणं परिकीर्तयन्वै कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥१२॥

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।

पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥१३॥

प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।

तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥१४॥

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।

प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥१५॥

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः संजय सोऽपि शशत् ।

महेष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥१६॥

वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।

न तस्य युद्धं रोचते वै कदा चिद्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥१७॥

निकर्तने देवने योऽद्वितीयश्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
 यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥१८॥
 यस्य कामो वर्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।
 स बाह्निकानामृषभो मनस्वी पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥१९॥
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
 स्नेहादमर्षं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥२०॥
 अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
 महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥२१॥
 ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
 यं यमेषां येन येनाभिगच्छेरनामयं मद्बचनेन वाच्यः ॥२२॥
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥२३॥
 प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
 अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥२४॥
 हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषामनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥२५॥
 तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
 आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता अर्थाश्च ये महत्श्रिन्तयन्ति ॥२६॥
 गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
 मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥२७॥
 यः पाण्डवानेकरथेन वीरः समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
 यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥२८॥
 स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
 अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥२९॥
 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
 ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥३०॥
 कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
 इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥३१॥
 या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
 सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः कच्चिद्रहानावसथाप्रमत्ताः ॥३२॥
 कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
 यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥३३॥

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
 प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥३४॥
 कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय अनामयं मद्बचनेन पृष्ट्वा ।
 कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥३५॥
 अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
 लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥३६॥
 दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥३७॥
 कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
 अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च आनृशंस्याद्भृतराष्ट्रो विभर्ति ॥३८॥
 अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषामनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥३९॥
 मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
 निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥४०॥
 सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
 पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥४१॥
 ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
 तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥४२॥
 ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
 दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वान्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥४३॥
 एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
 पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥४४॥
 न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
 धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥४५॥
 इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
 यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥४६॥
 न विद्यते युक्तिरेतस्य का चिन्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
 ददस्व वा शक्रपुरं ममैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥४७॥

* * *

३१. युधिष्ठिर उवाच

उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
 उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥०१॥

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥०२॥
 अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।
 अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥०३॥
 गावल्गणे कुरुन्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
 अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥०४॥
 ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
 तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥०५॥
 तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
 राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥०६॥
 सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
 तात संहृत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥०७॥
 तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
 शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥०८॥
 अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
 भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥०९॥
 स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
 यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥१०॥
 तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणम् ।
 अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥११॥
 अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
 मध्ये कुरुणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥१२॥
 अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।
 तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरुनिति ॥१३॥
 एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
 यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥१४॥
 यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
 तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरुनिति ॥१५॥
 यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
 दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥१६॥
 यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
 निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृह्णां नरर्षभ ॥१७॥

शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
 राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥१८॥
 कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
 अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ॥१९॥
 भ्रातृणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
 शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥२०॥
 भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।
 स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥२१॥
 अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
 सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥२२॥
 अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
 धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥२३॥

* * *

३२. वैशंपायन उवाच

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
 शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥०१॥
 संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
 अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥०२॥
 आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
 जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षतः प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥०३॥

द्वाःस्थ उवाच

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
 प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥०४॥

धृतराष्ट्र उवाच

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
 न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत् क्षतः ॥०५॥

वैशंपायन उवाच

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
 सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥०६॥

संजय उवाच

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
 अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥०७॥

स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नसृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥०८॥

धृतराष्ट्र उवाच

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥०९॥

संजय उवाच

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिकधर्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥१०॥
परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थोऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥११॥
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥१२॥
इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पादोदकं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥१३॥
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णं त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥१४॥
अङ्गात्मनः कर्म निबोध राजन्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥१५॥
स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥१६॥
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षेद्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥१७॥
कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥१८॥
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥१९॥
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षयार्थं निरयो व्यपादि ॥२०॥
अकालिकं कुरवो नाभविष्यन्पापेन चेतपापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥२१॥
किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्यान्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥२२॥

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
 बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥२३॥
 चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
 तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥२४॥
 न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
 मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥२५॥
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
 परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥२६॥
 स त्वा गर्हे भारतानां विरोधादन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
 नो चेदिदं तव कर्मापराधात्कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मव कक्षम् ॥२७॥
 त्वमेवैको जातपुत्रेषु राजन्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
 कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥२८॥
 अनाप्तानां प्रग्रहात्वं नरेन्द्र तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
 भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥२९॥
 अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
 प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥३०॥

* * *

३३. वैशंपायन उवाच

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥०१॥
 प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षतारमब्रवीत् ।
 ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥०२॥
 एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
 अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥०३॥

द्वाःस्थ उवाच

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
 द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥०४॥

धृतराष्ट्र उवाच

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
 अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥०५॥

द्वाःस्थ उवाच

प्रविशान्तःपुरं क्षतर्महाराजस्य धीमतः ।

न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥०७॥

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।

यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥०८॥

धृतराष्ट्र उवाच

संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥०९॥

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥१०॥

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥११॥

यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥१२॥

विदुर उवाच

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।

हतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥१३॥

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।

कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥१४॥

धृतराष्ट्र उवाच

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।

अस्मिन्नाजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥१५॥

विदुर उवाच

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥१६॥

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥१७॥

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥१८॥

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥१९॥

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
 कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥२०॥
 यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
 न किञ्चिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥२१॥
 क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
 नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थं तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥२२॥
 नाप्राप्यमभिवान्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
 आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥२३॥
 निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
 अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥२४॥
 आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
 हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥२५॥
 न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
 गाङ्गो हृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥२६॥
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥२७॥
 प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
 आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥२८॥
 श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥२९॥
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥३०॥
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थं यश्च मूढः स उच्यते ॥३१॥
 अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
 बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥३२॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥३३॥
 संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥३४॥
 अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
 विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥३५॥

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
 यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥३६॥
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥३७॥
 अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥३८॥
 अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
 विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥३९॥
 एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
 योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥४०॥
 एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
 भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥४१॥
 एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥४२॥
 एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
 पञ्च जित्वा विदित्वा षट्सप्त हित्वा सुखी भव ॥४३॥
 एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
 सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्त्रवः ॥४४॥
 एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
 एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥४५॥
 एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥४६॥
 एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
 यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥४७॥
 एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
 विद्यैका परमा दृष्टिरिहिसैका सुखावहा ॥४८॥
 द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥४९॥
 द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
 अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥५०॥
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
 स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥५१॥

द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
 यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥५२॥
 द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
 प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥५३॥
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
 अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥५४॥
 त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥५५॥
 त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
 नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥५६॥
 त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥५७॥
 चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
 अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्वरणैश्च ॥५८॥
 चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
 वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥५९॥
 चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
 पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥६०॥
 देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
 विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥६१॥
 पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
 पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥६२॥
 पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
 देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥६३॥
 पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
 मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥६४॥
 पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
 ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥६५॥
 षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
 निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥६६॥
 षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
 अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥६७॥

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
 ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥६८॥
 षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
 सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥६९॥
 षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥७०॥
 षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
 चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥७१॥
 प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
 राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥७२॥
 सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
 प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥७३॥
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
 महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥७४॥
 अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥७५॥
 ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
 रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥७६॥
 नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
 एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्य बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥७७॥
 अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
 वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥७८॥
 समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
 पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥७९॥
 समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
 अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥८०॥
 नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥८१॥
 दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
 मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥८२॥
 त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
 तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥८३॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥८४॥
 यः काममन्यु प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
 विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥८५॥
 जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
 जानाति मात्रां च तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥८६॥
 सुदुर्बलं नावजानाति कं चिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
 न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ॥८७॥
 प्राप्यापदं न व्यथते कदा चिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमतः ।
 दुःखं च काले सहते जितात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥८८॥
 अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
 दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न सेवते यः स सुखी सदैव ॥८९॥
 न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्गमाकारितः शंसति तथ्यमेव ।
 न मात्रार्थं रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥९०॥
 न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
 नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥९१॥
 यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
 न मूर्च्छितः कटुकान्याह किं चित्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥९२॥
 न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
 न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥९३॥
 न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
 दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥९४॥
 देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मान्बुभूषते यस्तु परावरजः ।
 स तत्र तत्राधिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥९५॥
 दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
 मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥९६॥
 दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तं विविधाँल्लोकवादान् ।
 एतानि यः कुरुते नैत्यकानि तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥९७॥
 समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥९८॥
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
 ददात्यमित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥९९॥

चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
 मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥१००॥
 यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
 अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥१०१॥
 य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
 अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥१०२॥
 वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
 त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥१०३॥
 प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
 न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥१०४॥

* * *

३४. धृतराष्ट्र उवाच

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
 तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥०१॥
 त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
 यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥०२॥
 पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
 कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥०३॥

विदुर उवाच

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
 अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥०४॥
 तस्माद्ब्रूयामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
 वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥०५॥
 मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
 अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥०६॥
 तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
 उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥०७॥
 अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥०८॥
 अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
 उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥०९॥
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।

कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥१०॥
 यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
 युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥११॥
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
 श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥१२॥
 भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
 रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥१३॥
 यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
 हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥१४॥
 वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
 स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥१५॥
 यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
 फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥१६॥
 यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
 तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥१७॥
 पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥१८॥
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥१९॥
 अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
 कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥२०॥
 कांश्चिदर्थान्तरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
 क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥२१॥
 ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
 आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥२२॥
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
 प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥२३॥
 यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
 सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥२४॥
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
 वायुरभमिवासाद्य भंशयत्यनये स्थितः ॥२५॥
 धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।

वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥२६॥
 अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
 प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥२७॥
 य एव यत्रः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
 स एव यत्रः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥२८॥
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥२९॥
 अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्यादशमभ्य इव काञ्चनम् ॥३०॥
 सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥३१॥
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥३२॥
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
 अथ या सुदुहा राजन्नैव तां विनयन्त्यपि ॥३३॥
 यदतसं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥३४॥
 एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥३५॥
 पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
 पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥३६॥
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥३७॥
 मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्नक्षत्यनुक्रमः ।
 अभीक्षणदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥३८॥
 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
 अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥३९॥
 य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।
 सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥४०॥
 अकार्यकरणाद्गीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
 अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥४१॥
 विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।

एते मदावलिसानामेत एव सतां दमाः ॥४२॥
 असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
 मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥४३॥
 गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
 असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥४४॥
 जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
 अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥४५॥
 शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥४६॥
 आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
 लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥४७॥
 संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
 क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥४८॥
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥४९॥
 अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥५०॥
 ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
 ऐश्वर्यमदमतो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥५१॥
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
 तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥५२॥
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥५३॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥५४॥
 आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥५५॥
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥५६॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
 तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥५७॥
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥५८॥
 अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
 इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥५९॥
 धर्मार्थो यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
 श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥६०॥
 अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
 इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भक्ष्यते हि सः ॥६१॥
 आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥६२॥
 क्षुद्राक्षणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
 कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥६३॥
 समवेक्ष्येह धर्मार्थो संभारान्योऽधिगच्छति ।
 स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥६४॥
 यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रून्विजित्य मतिक्षयान् ।
 जिगीषति रिपून्न्यान्निपवोऽभिभवन्ति तम् ॥६५॥
 दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥६६॥
 असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
 शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥६७॥
 निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
 यो मोहान्न निगृह्णाति तमापदग्रसते नरम् ॥६८॥
 अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
 दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥६९॥
 आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥७०॥
 आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
 वक्ता पापमुपादते क्षममाणो विमुच्यते ॥७१॥
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥७२॥
 वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
 अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥७३॥
 अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।

सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥७४॥
 संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
 वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥७५॥
 कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥७६॥
 वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
 परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥७७॥
 यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥७८॥
 बुद्धौ कलुषभृतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥७९॥
 सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
 पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥८०॥
 राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
 शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥८१॥
 अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
 तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥८२॥
 आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
 गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥८३॥

* * *

३५. धृतराष्ट्र उवाच

ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
 शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥०१॥

विदुर उवाच

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
 उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥०२॥
 आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
 इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥०३॥
 यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
 तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥०४॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥०५॥

केशिन्युवाच

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥०६॥

विरोचन उवाच

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥०७॥

केशिन्युवाच

इहैवास्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥०८॥

विरोचन उवाच

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥०९॥

सुधन्वोवाच

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादेऽहं तवासनम् ।
एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥१०॥

विरोचन उवाच

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥११॥

सुधन्वोवाच

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥१२॥

विरोचन उवाच

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥१३॥

सुधन्वोवाच

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥१४॥

विरोचन उवाच

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥१५॥

सुधन्वोवाच

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥१६॥

प्रह्लाद उवाच

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।

आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥१७॥

किं वै सहेव चरतो न पुरा चरतः सह ।

विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥१८॥

विरोचन उवाच

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।

प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥१९॥

प्रह्लाद उवाच

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।

ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥२०॥

सुधन्वोवाच

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।

प्रह्लाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥२१॥

प्रह्लाद उवाच

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।

तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥२२॥

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।

एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥२३॥

सुधन्वोवाच

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।

यां च भाराभितसाङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥२४॥

नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।

अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥२५॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥२६॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥२७॥

प्रह्लाद उवाच ।

मतः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।

मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥२८॥

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥२९॥

सुधन्वोवाच

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्लाद दुर्लभम् ॥३०॥
एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥३१॥

विदुर उवाच

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥३२॥
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥३३॥
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥३४॥
न छन्दांसि वृजिनातारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥३५॥
मत्तापानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥३६॥
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥३७॥
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥३८॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रधुक्पारदारिकः ॥३९॥
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥४०॥
सुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥४१॥
तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥४२॥
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा द्वियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥४३॥

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
 दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥४४॥
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
 पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥४५॥
 एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥४६॥
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
 चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥४७॥
 यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।
 दमः सत्यमार्जवमानुशंस्यं चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥४८॥
 न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
 नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥४९॥
 सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
 शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयो नयः ॥५०॥
 पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।
 पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्रुते फलम् ॥५१॥
 पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
 नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥५२॥
 पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
 वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥५३॥
 असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
 स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥५४॥
 अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
 अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥५५॥
 प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थो शक्नोति सुखमेधितुम् ॥५६॥
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥५७॥
 पूर्वं वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥५८॥
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।
 शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥५९॥

धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
 असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥६०॥
 गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥६१॥
 ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥६२॥
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
 क्षत्रियः स्वर्गभागाजंश्चिरं पालयते महीम् ॥६३॥
 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥६४॥
 बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥६५॥
 दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
 कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥६६॥
 सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥६७॥
 * * *

३६. विदुर उवाच

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥०१॥
 चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
 साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥०२॥
 साध्या देवा वयमस्मो महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
 श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काट्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥०३॥

हंस उवाच

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
 ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥०४॥
 आक्रोशयमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षितः ।
 आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥०५॥
 नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
 न चातिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षां वाचं रुशर्ती वर्जयीत ॥०६॥
 मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासून्धोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।

तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां धर्मरामो नित्यशो वर्जयीत ॥०७॥
 अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
 विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निरृतिं वहन्तम् ॥०८॥
 परश्वेदेनमधिविध्येत बाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
 विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥०९॥
 यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
 वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥१०॥
 वादं तु यो न प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
 यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छेत्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥११॥
 अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्विद्वितीयम् ।
 प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥१२॥
 यादृशैः संविवदते यादृशांश्वोपसेवते ।
 यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥१३॥
 यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
 निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥१४॥
 न जीयते नोत जिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
 निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥१५॥
 भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥१६॥
 नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
 राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥१७॥
 दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
 न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा कलाश्वैता अधमस्येह पुंसः ॥१८॥
 न श्रद्धधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
 निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥१९॥
 उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
 अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥२०॥
 प्राप्नोति वै वित्तमसद्वलेन नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
 न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥२१॥

धृतराष्ट्र उवाच

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
 पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥२२॥

विदुर उवाच

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
 येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥२३॥
 येषां न वृत्तं व्यथते न योनिर्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
 ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥२४॥
 अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥२५॥
 देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥२६॥
 ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥२७॥
 कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
 कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥२८॥
 वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
 कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥२९॥
 मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
 मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥३०॥
 यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
 न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥३१॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥३२॥
 श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
 प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥३३॥
 सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
 एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥३४॥
 न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।
 यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥३५॥
 यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
 स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥३६॥
 चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
 पारिप्लवमतेर्नित्यमधुवो मित्रसंग्रहः ॥३७॥
 चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।

अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥३८॥
 अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
 शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥३९॥
 सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
 तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥४०॥
 अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
 नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥४१॥
 संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
 संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥४२॥
 अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
 अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥४३॥
 पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
 पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥४४॥
 सुखं च दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥४५॥
 चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
 ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥४६॥

धृतराष्ट्र उवाच

तनुरुच्छः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥४७॥
 नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
 यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥४८॥

विदुर उवाच

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥४९॥
 बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
 गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥५०॥
 अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥५१॥
 स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
 तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥५२॥
 स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।

न स्त्रीषु राजव्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥५३॥
 न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
 न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥५४॥
 न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।
 भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥५५॥
 संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
 संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं जातितो भयम् ॥५६॥
 तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
 बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥५७॥
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
 धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥५८॥
 ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
 वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥५९॥
 महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
 प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥६०॥
 अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
 ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥६१॥
 एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
 शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥६२॥
 अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
 ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥६३॥
 अवध्या ब्राह्मणा गावः स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥६४॥
 न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
 अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥६५॥
 अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
 सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥६६॥
 रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
 दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥६७॥
 पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
 दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥६८॥
 न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।

प्रध्वंसिनी कूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥६९॥
 धार्तराष्ट्रः पाण्डवान्पालयन्तु पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
 एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥७०॥
 मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
 पार्थान्बालान्वनवासप्रतसान्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥७१॥
 संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रैर्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
 सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥७२॥

* * *

३७. विदुर उवाच

सप्तदशेमान्नाजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
 वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥०१॥
 तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
 अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥०२॥
 यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
 स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते यश्चायाच्यं याचति यश्च कथ्यते ॥०३॥
 यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
 अश्रद्धधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥०४॥
 वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
 परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥०५॥
 यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच दत्त्वा च यः कथ्यति याच्यमानः ।
 यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥०६॥
 यस्मिन्व्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
 मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥०७॥

धृतराष्ट्र उवाच

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
 नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥०८॥

विदुर उवाच

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिप ।
 क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥०९॥
 एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूषि देहिनाम् ।
 एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥१०॥
 विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।

वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्वैव भारत ॥११॥
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥१२॥
 गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
 नानर्थकृत्यक्तकलिः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥१३॥
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
 अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥१४॥
 यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
 अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥१५॥
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥१६॥
 आपदर्थं धनं रक्षेद्वारात्रक्षेद्धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥१७॥
 उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
 तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्यं ॥१८॥
 काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरान्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धारतराष्ट्रैः ।
 हित्वा सिंहांक्रोष्टुकान्गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥१९॥
 यस्तात न कुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
 तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥२०॥
 न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
 त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥२१॥
 कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
 संगृहीयादनुरूपांस्सहायान्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥२२॥
 अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
 वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥२३॥
 वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
 प्रज्ञाभिमानि प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥२४॥
 अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
 अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥२५॥
 न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
 न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥२६॥
 न निह्वं सत्रगतस्य गच्छेत्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।

न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥२७॥
 घृणी राजा पुंश्वली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
 सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥२८॥
 गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
 स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥२९॥
 गुणाश्च षण्मिमतभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
 अनाविलं चास्य भवेदपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥३०॥
 अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
 अदेशकालजमनिष्टवेषमेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥३१॥
 कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
 निष्परिणं कृतवैरं कृतघ्नमेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥३२॥
 संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
 विकृष्टरागं बहुमानिनं चाप्येतान्न सेवेत नराधमान्ष्ट ॥३३॥
 सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
 अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥३४॥
 उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
 स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थो मुनिवद्भूषेत् ॥३५॥
 हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
 तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥३६॥
 बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
 व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥३७॥
 पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
 पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥३८॥
 भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प द्रोणस्य राजश्च युधिष्ठिरस्य ।
 उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥३९॥
 तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
 पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥४०॥
 धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥४१॥
 न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युरृते वनम् ।
 वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्नक्षति काननम् ॥४२॥
 न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।

यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥४३॥
 अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥४४॥
 यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
 तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥४५॥
 यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
 धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥४६॥
 संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
 स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥४७॥
 बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
 यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥४८॥
 अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
 धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥४९॥
 यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥५०॥
 येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
 यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥५१॥
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
 तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाशसेत् ॥५२॥
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
 भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥५३॥
 प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
 न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥५४॥
 सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
 नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥५५॥
 अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
 न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥५६॥
 स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
 तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥५७॥
 एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
 क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥५८॥
 लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।

न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥५९॥
 वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
 सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयुरृते वनेन ॥६०॥

* * *

३८. विदुर उवाच

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥०१॥
 पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
 सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥०२॥
 यस्योदकं मधुपर्कं च गां च नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
 लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥०३॥
 चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
 सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हः ॥०४॥
 अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
 तिला मांसं मूलफलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥०५॥
 अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
 निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥०६॥
 नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
 वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥०७॥
 अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
 दीर्घो बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥०८॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥०९॥
 अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
 क्षणो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥१०॥
 पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
 स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥११॥
 पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
 गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
 भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥१२॥
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥१३॥

नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
 क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥१४॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
 स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥१५॥
 करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥१६॥
 गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥१७॥
 नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ।
 अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।
 अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥१८॥
 कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
 गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥१९॥
 अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
 स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥२०॥
 कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥२१॥
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥२२॥
 अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥२३॥
 नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
 भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥२४॥
 ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥२५॥
 न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
 अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥२६॥
 दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
 नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥२७॥
 निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
 कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥२८॥
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।

न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥२९॥
 न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥३०॥
 विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
 धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥३१॥
 अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
 अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥३२॥
 अविस्वादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
 आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥३३॥
 अविस्वादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
 अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥३४॥
 धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
 मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥३५॥
 असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
 तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥३६॥
 न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
 यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥३७॥
 येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
 सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥३८॥
 येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
 ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥३९॥
 यत्र स्त्री यत्र कित्तवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
 मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥४०॥
 प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
 तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥४१॥
 यं प्रशंसन्ति कित्वा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
 यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥४२॥
 हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
 आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥४३॥
 तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
 ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥४४॥

* * *

३९. धृतराष्ट्र उवाच

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं तस्माद्दद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥०१॥

विदुर उवाच

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥०२॥
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥०३॥
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥०४॥
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥०५॥
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥०६॥

धृतराष्ट्र उवाच

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥०७॥

विदुर उवाच

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥०८॥
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥०९॥
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥१०॥
ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥११॥
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृतिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥१२॥
यतते चापवादाय यत्प्रमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥१३॥
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥१४॥

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
 स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥१५॥
 ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
 कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥१६॥
 श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
 विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१७॥
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
 प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥१८॥
 दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
 एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥१९॥
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥२०॥
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥२१॥
 संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
 ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥२२॥
 ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
 सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥२३॥
 सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
 अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥२४॥
 श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
 दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥२५॥
 पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
 तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥२६॥
 येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
 आदावेव न तत्कुर्यादधुवे जीविते सति ॥२७॥
 न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
 शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥२८॥
 दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
 त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥२९॥
 तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
 भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥३०॥

सुव्याहतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
 अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥३१॥
 अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
 हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥३२॥
 परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
 परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥३३॥
 ययोश्चितेन वा चित्तं नैभूतं नैभूतेन वा ।
 समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥३४॥
 दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
 विवर्जयति मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥३५॥
 अवलिसेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥३६॥
 कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेप्यते ॥३७॥
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतान्यपि ॥३८॥
 मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥३९॥
 अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
 मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥४०॥
 आयत्यां प्रतिकारजस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थेन प्रहीयते ॥४१॥
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्षणं निषेवते ।
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥४२॥
 मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्षणदर्शनम् ॥४३॥
 अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
 महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्रुते ॥४४॥
 नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
 प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥४५॥
 क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
 अर्थानर्थो समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥४६॥

यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥४७॥
 दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
 न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥४८॥
 आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
 अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥४९॥
 अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
 प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥५०॥
 अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
 रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥५१॥
 अधर्मोपार्जितैरर्थैः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥५२॥
 कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥५३॥
 उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
 समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥५४॥
 तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥५५॥
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥५६॥
 न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥५७॥
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
 जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥५८॥
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
 चौरैः कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥५९॥
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशोबलम् ॥६०॥
 अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
 अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥६१॥
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥६२॥

अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥६३॥
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥६४॥
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
 ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥६५॥
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
 नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥६६॥
 यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
 अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥६७॥
 सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
 धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥६८॥
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥६९॥
 राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
 समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥७०॥

* * *

४०. विदुर उवाच

योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
 क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥०१॥
 महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः संत्यजत्यनुपाकुष्ट एव ।
 सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥०२॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥०३॥
 असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
 अशुश्रूषा त्वरा क्षाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥०४॥
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥०५॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥०६॥
 आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
 अपालनं हन्ति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥०७॥

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
 वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥०८॥
 अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
 विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥०९॥
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
 देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥१०॥
 इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
 न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥११॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
 त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥१२॥
 महाबलान्पश्य महानुभावान्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
 राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥१३॥
 मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
 तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्तश्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥१४॥
 अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
 द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥१५॥
 उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
 अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥१६॥
 अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
 तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥१७॥
 इदं वचः शक्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
 यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥१८॥
 आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
 तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥१९॥
 कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥२०॥
 प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
 कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥२१॥
 धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥२२॥
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
 ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥२३॥

अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
 गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥२४॥
 वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
 त्रेतापूतं धूममाघाय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥२५॥
 ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
 तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥२६॥
 चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
 क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥२७॥

धृतराष्ट्र उवाच

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
 ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥२८॥
 सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
 दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥२९॥
 न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
 दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥३०॥

* * *

४१. धृतराष्ट्र उवाच

अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
 तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥०१॥

विदुर उवाच

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
 सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥०२॥
 स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
 प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥०३॥

धृतराष्ट्र उवाच

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।
 त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रजाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥०४॥

विदुर उवाच

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वकुमुत्सहे ।
 कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥०५॥
 ब्राह्मी हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
 न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥०६॥

धृतराष्ट्र उवाच

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥०८॥
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥०९॥
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ॥१०॥
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ।
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥११॥
विषहेरन्भयामर्षो क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥११॥

* * *

४२. वैशंपायन उवाच

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥०१॥

धृतराष्ट्र उवाच

सनत्सुजात यदीदं शृणोमि मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥०२॥

सनत्सुजात उवाच

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्कित्वाः ॥०३॥
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥०४॥
प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवाति जन्तून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥०५॥
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥०६॥
आस्यादेष निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥०७॥

ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
 कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥०८॥
 योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
 स वै मृत्युर्मृत्युरिवाति भूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥०९॥
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
 कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥१०॥
 तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
 गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥११॥
 अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
 एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥१२॥
 अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
 क्रोधात्लोभान्मोहमयान्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥१३॥
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥१४॥

धृतराष्ट्र उवाच

येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह के चित्था धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
 धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥१५॥

सनत्सुजात उवाच

उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च ।
 धर्मणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥१६॥

धृतराष्ट्र उवाच

यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
 तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥१७॥

सनत्सुजात उवाच

येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
 ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥१८॥
 यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
 अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥१९॥
 यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
 अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥२०॥
 यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
 ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥२१॥

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
 एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥२२॥
 नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
 ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किञ्चन ॥२३॥
 को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
 तस्माद्धि किञ्चित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥२४॥
 अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
 शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥२५॥
 अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
 ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥२६॥
 सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
 न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥२७॥
 यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
 न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥२८॥
 विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
 अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥२९॥
 न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
 अयं हि लोको मानस्य असौ मानस्य तद्विदुः ॥३०॥
 श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
 ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रजाहीनेन क्षत्रिय ॥३१॥
 द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
 सत्यार्जवे हीर्दमशौचविद्याः षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥३२॥

* * *

४३. धृतराष्ट्र उवाच

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
 पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥०१॥

सनत्सुजात उवाच

नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
 त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥०२॥
 न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
 नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥०३॥

धृतराष्ट्र उवाच

न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥०४॥

सनत्सुजात उवाच

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥०५॥

धृतराष्ट्र उवाच

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥०६॥

सनत्सुजात उवाच

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।
धर्मादयो द्वादश चाततानाः शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥०७॥
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्साकृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥०८॥
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥०९॥

विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्णरान्पापधर्मान्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥१०॥
संभोगसंविद्धिषमेधमानो दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥११॥
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥१२॥
यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥१३॥

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥१४॥
दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थो च तथा स्पृहा ॥१५॥
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥१६॥
अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥१७॥

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
 अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चाच्छति ॥१८॥
 इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं यद्वचो भवेत् ।
 अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
 अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥१९॥
 त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
 न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
 सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥२०॥
 अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
 इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
 अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥२१॥
 दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
 एतत्समृद्धमप्युद्धं तपो भवति केवलम् ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥२२॥

धृतराष्ट्र उवाच

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
 तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥२३॥
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
 तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥२४॥

सनत्सुजात उवाच

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
 सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 एवं वेदमनुत्साद्य प्रजां महति कुर्वते ॥२५॥
 दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
 सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥२६॥
 ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।
 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
 संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥२७॥
 अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
 नामैतद्वातुनिर्वृतं सत्यमेव सतां परम् ।
 ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥२८॥
 विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
 य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥२९॥
 छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
 छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥३०॥
 न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
 यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥३१॥
 अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
 यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥३२॥
 तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
 नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशं तु कथंचन ॥३३॥
 तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
 अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥३४॥
 मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
 अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥३५॥
 सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
 प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥३६॥
 सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्नब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
 वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्नब्रवीमि ते ॥३७॥

* * *

४४. धृतराष्ट्र उवाच

सनत्सुजात यदिमां परार्था ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
 परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥०१॥

सनत्सुजात उवाच

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।
 अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥०२॥

धृतराष्ट्र उवाच

अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
 अनारभ्या वसतीहार्य काले कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥०३॥

सनत्सुजात उवाच

येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।
 त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥०४॥
 शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥०५॥
 आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
 इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥०६॥
 य आवृणोत्यवितथेन कर्णावृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
 तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥०७॥
 गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
 मानं न कुर्यान्न दधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥०८॥
 आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥०९॥
 समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
 यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥१०॥
 नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
 इतीव मन्येत न भाषयेत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥११॥
 एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धनमाचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
 सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥१२॥
 एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह बहून्पुत्राँल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।
 वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥१३॥
 एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
 ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥१४॥
 गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
 एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥१५॥
 य आशयेत्पाटयेच्चापि राजन्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
 एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वान्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥१६॥
 अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
 ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥१७॥

धृतराष्ट्र उवाच

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।
 तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥१८॥

सनत्सुजात उवाच

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
 न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥१९॥
 न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभेषु दृश्यते रूपमस्य ।

न चापि वायौ न च देवतासु न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥२०॥
 नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
 रथंतरे बार्हते चापि राजन्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥२१॥
 अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
 अणीयरूपं क्षुरधारया तन्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥२२॥
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
 भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥२३॥
 अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
 तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२४॥

* * *

४५. सनत्सुजात उवाच

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
 तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०१॥
 शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
 तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतसं तपति तापनम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०२॥
 आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
 स सधीचीः स विषूचीर्वसाना उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०३॥
 उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
 तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०४॥
 चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।
 केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०५॥
 न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
 मनीषयाथो मनसा हृदा च य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०६॥
 द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
 मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०७॥

तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
 ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०८॥
 हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
 ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥०९॥
 पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
 हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१०॥
 तस्माद्वा वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
 तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥११॥
 सर्वमेव ततो विद्यात्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१२॥
 अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
 आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१३॥
 एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
 तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१४॥
 एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
 यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१५॥
 यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
 मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१६॥
 न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
 हितो मनीषी मनसाभिपश्येद्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१७॥
 गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
 तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१८॥
 सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।

सत्यानृते सत्यसमानबन्धने सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१९॥
 न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
 समानमेतदमृतस्य विद्यादेवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥२०॥
 नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
 मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥२१॥
 एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
 अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥२२॥
 यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।
 एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥२३॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
 अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥२४॥
 अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
 आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥२५॥
 पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
 ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥२६॥
 आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥२७॥
 अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
 पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥२८॥

* * *

४६. वैशंपायन उवाच

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
 सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥०१॥
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
 सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥०२॥
 शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
 धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥०३॥
 सुधावदातां विस्तीर्णा कनकाजिरभूषिताम् ।
 चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सित्कां परमवारिणा ॥०४॥
 रुचिरैरासनैः स्तीर्णा काञ्चनैर्दारवैरपि ।

अशमसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णेः सोत्तरच्छदैः ॥०५॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥०६॥
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
 सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥०७॥
 दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥०८॥
 कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥०९॥
 आविशद्विस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
 शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥१०॥
 ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
 आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥११॥
 आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥१२॥
 अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
 दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥१३॥
 उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
 प्रविवेश सभां पूर्णा महीपालैर्महात्मभिः ॥१४॥

संजय उवाच

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
 यथावयः कुरुन्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥१५॥
 अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
 यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥१६॥
 यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
 अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥१७॥

* * *

४७. धृतराष्ट्र उवाच

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
 धनंजयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥०१॥

संजय उवाच

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥०२॥
 अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान उपहरे वासुदेवस्य धीरः ।
 अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥०३॥
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
 यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥०४॥
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
 तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥०५॥
 इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
 न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
 अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥०६॥
 येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
 शैनेयेन ध्रुवमातायुधेन धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
 युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव योऽपध्यानान्निर्दहेद्रां दिवं च ॥०७॥
 तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
 मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥०८॥
 यां तां वने दुःखशय्यामुवास प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
 आशिष्यते दुःखतरामनर्थामन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥०९॥
 ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
 अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेयानध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥१०॥
 मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
 सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥११॥
 यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
 अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥१२॥
 कृष्णवर्त्मव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
 एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥१३॥
 यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
 दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥१४॥
 महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
 यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥१५॥
 महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
 सकृदथेन प्रतियाद्रथौघान्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥१६॥

सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्रन्यदा क्षेसा धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।
 छिन्दन्वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥१७॥
 तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
 पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥१८॥
 हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
 शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥१९॥
 उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
 यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२०॥
 सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
 आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२१॥
 त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।
 रथैः शुभैः सैन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥२२॥
 शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
 त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्तस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२३॥
 यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी ।
 दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥२४॥
 महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
 सर्वा दिशं संपतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२५॥
 ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 गान्धारिमाच्छेस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेसा जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥२६॥
 यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेष्ूशूरान्कृतास्त्रान्त्रथयुद्धकोविदान् ।
 आशीविषान्घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२७॥
 यदाभिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।
 विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२८॥
 यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
 सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥२९॥
 प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
 यदा क्षेसारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३०॥
 वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
 यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३१॥
 यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
 क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुकैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३२॥

यदा विराटः परवीरघाती मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
 मत्स्वैः सार्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३३॥
 ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
 यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३४॥
 रणे हते कौरवाणां प्रवीरे शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
 न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥३५॥
 यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
 दिव्यैर्हयैरवमृद्रन्नथौघांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३६॥
 यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
 अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥३७॥
 यदा स सेनापतिरप्रमेयः पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
 द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३८॥
 ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
 न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेरन्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिंसिंहः ॥३९॥
 ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
 शिनेर्नसारं प्रवृणीम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥४०॥
 यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
 प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥४१॥
 यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
 सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥४२॥
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिन्द्याद्विरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
 अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥४३॥
 चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णिंसिंहस्य भूयान् ।
 यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥४४॥
 हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
 द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधनस्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥४५॥
 यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
 द्रष्टा रणे संयतं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥४६॥
 यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
 विधूयमानस्य महारणे मया गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥४७॥
 तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तसा युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
 दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥४८॥

बलाहकादुच्चरन्तीव विद्युत्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।
 अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥४९॥
 यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंघान्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
 नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५०॥
 यदा मन्दः परबाणान्विमुक्तान्ममेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ।
 तिर्यग्विद्वांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५१॥
 यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
 प्रच्छेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५२॥
 यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
 शरैर्हैतान्पातितांश्चैव रङ्गे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥५३॥
 पदातिसंघान्नथसंघान्समन्ताद्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।
 प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः शत्रून्स्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥५४॥
 सर्वा दिशः संपतता रथेन रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृतम् ।
 यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥५५॥
 कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
 हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥५६॥
 आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
 प्रजापतेः कर्म यथार्धनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥५७॥
 यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
 तूणावक्ष्य्यौ देवदत्तं च मां च द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥५८॥
 उद्धर्तयन्दस्युसंघान्समेतान्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
 यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयांस्तदा तसा धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥५९॥
 सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।
 दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥६०॥
 पूर्वाह्ने मां कृतजप्यं कदा चिद्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
 कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥६१॥
 इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥६२॥
 वज्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रादस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
 स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मै ॥६३॥
 अयुध्यमानो मनसापि यस्य जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
 ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रान्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥६४॥

स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षन्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
 तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥६५॥
 गिरिं य इच्छेत तलेन भेतुं शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
 तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यन्न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥६६॥
 अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।
 हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥६७॥
 यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्यामुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।
 उवाह भार्या यशसा ज्वलन्तीं यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥६८॥
 अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
 बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥६९॥
 अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
 अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा वाराणसी नगरी संबभूव ॥७०॥
 यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयमेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
 वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥७१॥
 तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं वृष्ण्यन्धकानां मध्यगां तपन्तम् ।
 अपातयद्वलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥७२॥
 अयं सौभं योधयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
 सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥७३॥
 प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।
 महाबलो नरकस्तत्र भौमो जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥७४॥
 न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे समागता आहरणाय भीताः ।
 दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥७५॥
 जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
 स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥७६॥
 निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
 मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥७७॥
 तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
 शेते स कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥७८॥
 आहत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
 श्रिया वृतो यशसा चैव धीमान्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥७९॥
 तस्मै वरानददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
 श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे वा अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥८०॥

शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
 एवरूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसंपत्सदैव ॥८१॥
 तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्यमाशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
 यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥८२॥
 पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥८३॥
 नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
 शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥८४॥
 धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
 मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥८५॥
 अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
 ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥८६॥
 ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयुर्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयानिति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥८७॥
 न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।
 आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥८८॥
 न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
 इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥८९॥
 प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्सन्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥९०॥
 हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णान्नाज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
 यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥९१॥
 अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥९२॥
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
 क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥९३॥
 तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।
 जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णि सिंहः ॥९४॥
 अहं च जानामि भविष्यरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमतः ।
 दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥९५॥
 अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनुरनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
 बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥९६॥

सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
 ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥९७॥
 गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
 मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥९८॥
 सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चाद्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
 अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधाञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥९९॥
 समाददानः पृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
 स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥१००॥
 वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्चन्नाहं प्रजाः किञ्चिदिवावशिष्ये ।
 शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥१०१॥
 नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोचद्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
 तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥१०२॥
 वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
 एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥१०३॥

* * *

४८. वैशंपायन उवाच

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥०१॥
 बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥०२॥
 आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्वाप्सरसां गणाः ॥०३॥
 नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।
 परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवोकसः ॥०४॥
 तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवोकसाम् ।
 पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥०५॥
 बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्राह्मणं काविमाविति ।
 भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥०६॥

ब्रह्मोवाच

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
 ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥०७॥
 नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।

ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥०८॥
 एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
 असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥०९॥

वैशंपायन उवाच

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
 सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥१०॥
 तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवोकसाम् ।
 अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥११॥
 तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
 अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥१२॥
 ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
 ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥१३॥
 नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।
 पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥१४॥
 एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
 जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥१५॥
 एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
 हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्नणे ॥१६॥
 एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
 अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
 नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥१७॥
 एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥१८॥
 नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
 अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥१९॥
 एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
 नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥२०॥
 एतौ हि कर्मणा लोकानश्रुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
 तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥२१॥
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
 एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥२२॥
 शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।

पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥२३॥
 सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
 दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥२४॥
 नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
 अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥२५॥
 न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
 तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥२६॥
 त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
 रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥२७॥
 दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
 तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥२८॥

कर्ण उवाच

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
 क्षत्रधर्मं स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥२९॥
 किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
 न हि मे वृजिनं किञ्चिद्द्वारराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥३०॥
 राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
 तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥३१॥

वैशंपायन उवाच

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
 धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥३२॥
 यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
 नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥३३॥
 अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
 तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥३४॥
 एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥३५॥
 किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
 तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥३६॥
 दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
 धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥३७॥
 सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।

प्रमथ्य चाच्छिनद्गावः किमयं प्रोषितस्तदा ॥३८॥
 गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्वियते यत्सुतस्तव ।
 क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥३९॥
 ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥४०॥
 एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
 विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥४१॥
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥४२॥
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
 न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥४३॥
 पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
 यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥४४॥
 सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥४५॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
 ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥४६॥
 तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥४७॥

* * *

४९. धृतराष्ट्र उवाच

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥०१॥
 किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
 कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥०२॥
 के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
 निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥०३॥

संजय उवाच

राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥०४॥
 पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
 आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥०५॥

तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीसतेजसम् ।
 पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥०६॥
 आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
 पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥०७॥
 ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
 क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थ संनद्धमीक्षितुम् ॥०८॥

धृतराष्ट्र उवाच

संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥०९॥

वैशंपायन उवाच

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
 निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
 तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥१०॥
 तदाचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
 संजयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि ।
 वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥११॥

धृतराष्ट्र उवाच

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
 तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥१३॥
 दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
 मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
 शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥१४॥
 यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
 न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥१५॥
 यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृतां वरः ।
 अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥१६॥
 यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।
 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥१७॥

निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
 य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥१८॥
 याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
 तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥१९॥
 यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
 दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥२०॥
 कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
 प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥२१॥
 यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥२२॥
 कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
 अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥२३॥
 यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
 तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥२४॥
 यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
 तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥२५॥
 यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
 स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥२६॥
 तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
 माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥२७॥
 यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥२८॥
 यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
 अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥२९॥
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥३०॥
 तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥३१॥
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥३२॥
 यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
 शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥३३॥

यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
 महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥३४॥
 महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
 सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥३५॥
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥३६॥
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥३७॥
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
 स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥३८॥
 शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।
 आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥३९॥
 यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
 तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥४०॥
 यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
 दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
 तेन वश्वेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥४१॥
 यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
 तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥४२॥
 तथा चेदिपतेर्भाता शरभो भरतर्षभ ।
 करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥४३॥
 जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
 द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
 त्यक्त्वात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥४४॥
 एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
 शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥४५॥

* * *

५०. धृतराष्ट्र उवाच

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥०१॥
 भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
 क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥०२॥

जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
 भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥०३॥
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥०४॥
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥०५॥
 महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥०६॥
 ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्दृकोदरः ।
 कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥०७॥
 शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
 मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥०८॥
 यथा रुरुणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
 मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥०९॥
 सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥१०॥
 उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
 बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥११॥
 तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
 स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥१२॥
 ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
 पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥१३॥
 अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
 संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥१४॥
 अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
 तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥१५॥
 येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
 कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥१६॥
 न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
 किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥१७॥
 निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
 तिर्यक्प्रेक्षी संहतभूः कथं शाम्येद्दृकोदरः ॥१८॥

बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
 प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥१९॥
 जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
 अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥२०॥
 इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
 रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥२१॥
 आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
 हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥२२॥
 अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
 मम तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥२३॥
 निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वा काञ्चनीं गदाम् ।
 शतघ्नीं शतनिर्द्वादां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥२४॥
 अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।
 भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥२५॥
 क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
 विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥२६॥
 संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
 नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥२७॥
 शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडसिममितौजसम् ।
 प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥२८॥
 गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
 सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥२९॥
 उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्नवान् ।
 प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥३०॥
 विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
 अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥३१॥
 वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
 नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥३२॥
 प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥३३॥
 कुर्वन्नथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
 आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥३४॥

गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥३५॥
 वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।
 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥३६॥
 येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
 वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥३७॥
 कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
 मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥३८॥
 भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
 ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥३९॥
 स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
 अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥४०॥
 दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
 स मोक्षयति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥४१॥
 महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
 भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥४२॥
 अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
 पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥४३॥
 अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
 बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥४४॥
 भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
 जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥४५॥
 आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
 सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥४६॥
 बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
 पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥४७॥
 ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
 त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्ब्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥४८॥
 यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
 पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥४९॥
 यत्त्वस्मदाश्रयं किञ्चिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
 तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥५०॥

आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
 निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥५१॥
 स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।
 विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥५२॥
 न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
 भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥५३॥
 ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
 सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥५४॥
 किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
 पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥५५॥
 संशये तु महत्यस्मिन्निकं नु मे क्षममुत्तमम् ।
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरुणामनुचिन्तयन् ॥५६॥
 द्यूतप्रमुखमाभाति कुरुणां व्यसनं महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥५७॥
 मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
 चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥५८॥
 किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥५९॥
 अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥६०॥
 यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
 गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥६१॥

* * *

५१. धृतराष्ट्र उवाच

यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥०१॥
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥०२॥
 अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
 प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥०३॥
 द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
 माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥०४॥

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
 समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
 भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥०५॥
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
 अपि सर्वाभिरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥०६॥
 न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥०७॥
 अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
 एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥०८॥
 त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥०९॥
 यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥१०॥
 कृष्णावेकरथे यतावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
 युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥११॥
 नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्गन योद्धा न च सारथिः ।
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥१२॥
 शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥१३॥
 अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
 उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥१४॥
 अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
 गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥१५॥
 अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥१६॥
 यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
 महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्षयति मामकान् ॥१७॥
 यदोद्धमन्निशितान्बाणसंघान्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥१८॥
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकाराञ्श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥१९॥

* * *

५२. धृतराष्ट्र उवाच

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
 तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥०१॥
 त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
 पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥०२॥
 यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
 स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥०३॥
 समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमासवान् ।
 शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥०४॥
 धृष्टयुम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
 मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥०५॥
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
 यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥०६॥
 अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
 मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥०७॥
 दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।
 मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥०८॥
 मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥०९॥
 धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
 अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥१०॥
 बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥११॥
 तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
 पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥१२॥
 तनुरुच्चः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥१३॥
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥१४॥
 एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
 यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥१५॥

न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥१६॥

* * *

५३. संजय उवाच

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥०१॥
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सत्यसाचिनः ॥०२॥
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥०३॥
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥०४॥
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥०५॥
परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥०६॥
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥०७॥
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥०८॥
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥०९॥
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥१०॥
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मासयोनयः ॥११॥
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥१२॥
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।
एवमेतानि सरथो वहञ्श्चेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥१३॥
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।

यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥१४॥
 तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
 दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥१५॥
 न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
 तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥१६॥
 मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
 शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
 पार्थ ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥१७॥
 अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
 सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
 तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥१८॥
 द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
 यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥१९॥

* * *

५४. दुर्योधन उवाच

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
 समर्थाः स्म परान्नाजन्विजेतुं समरे विभो ॥०१॥
 वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
 महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥०२॥
 केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥०३॥
 इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
 व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥०४॥
 ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥०५॥
 प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
 भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥०६॥
 श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
 ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥०७॥
 न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
 समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥०८॥

ऋते च विदुरं सर्वं यूयं वध्या महात्मनः ।
 धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥०९॥
 समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
 एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥१०॥
 तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
 प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥११॥
 प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
 युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥१२॥
 विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
 धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥१३॥
 प्रणिपाते तु दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।
 पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
 मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥१४॥
 कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
 मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥१५॥
 ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
 वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥१६॥
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७॥
 अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
 असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥१८॥
 एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
 आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥१९॥
 पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
 मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥२०॥
 जघान सुबहून्स्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
 ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥२१॥
 स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
 परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
 इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्कालममितौजसाम् ॥२२॥
 पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
 अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।

छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥२३॥
 अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥२४॥
 अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
 मदर्थं पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥२५॥
 उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥२६॥
 एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥२७॥
 सर्वा समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
 हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयम्भुवा ॥२८॥
 युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
 भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥२९॥
 समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
 तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥३०॥
 मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥३१॥
 युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
 तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥३२॥
 दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
 संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥३३॥
 युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
 गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥३४॥
 एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
 स एवैनं नयेद्धोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥३५॥
 इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
 सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥३६॥
 गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
 विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥३७॥
 गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
 सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥३८॥
 स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।

दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥३९॥
 तते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
 व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥४०॥
 तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥४१॥
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥४२॥
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥४३॥
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
 कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥४४॥
 शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
 द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥४५॥
 पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
 पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥४६॥
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
 द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥४७॥
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गोतमादपि ।
 शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥४८॥
 अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥४९॥
 सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥५०॥
 भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
 अनुजातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥५१॥
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।
 ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
 अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥५२॥
 तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
 विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
 अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥५३॥

अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
 तत्समाश्व महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥५४॥
 संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
 अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥५५॥
 तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
 पार्थिवाः स भवान्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥५६॥
 भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
 परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥५७॥
 पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
 परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥५८॥
 अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 द्रौणिवैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥५९॥
 प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
 दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥६०॥
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
 शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥६१॥
 अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।
 न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥६२॥
 बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
 परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥६३॥
 गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
 गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥६४॥
 एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
 न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥६५॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥६६॥

* * *

५५. दुर्योधन उवाच

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
 किं स्वदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥०१॥

संजय उवाच

अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥०२॥
 रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
 मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्वीभत्सुः समयोजयत् ॥०३॥
 तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
 स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥०४॥
 पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
 बीभत्सुर्मा यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥०५॥

दुर्योधन उवाच

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
 अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वः कथं ध्वजः ॥०६॥

संजय उवाच

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
 रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥०७॥
 ध्वजे हि तस्मिन्नूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
 महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥०८॥

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
 न संसज्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥०९॥
 यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
 तथा ध्वजो विहितो भौवनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥१०॥
 यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा वर्णान्बिभ्रतैजसं तच्छरीरम् ।
 तथा ध्वजो विहितो भौवनेन न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥११॥
 श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
 शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥१२॥
 तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
 ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥१३॥
 कल्माषाङ्गास्तितिरिचित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
 भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥१४॥
 माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
 समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥१५॥
 तुल्याश्वैर्भिव्यसा विक्रमेण जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
 सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥१६॥

* * *

५६. धृतराष्ट्र उवाच

कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥०१॥

संजय उवाच

मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥०२॥
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥०३॥
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥०४॥
द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥०५॥
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥०६॥
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थ समाश्रितः ॥०७॥
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥०८॥
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥०९॥
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥१०॥
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥११॥
भीष्मः शांतनवो राजन्भागः कृत्सुः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥१२॥
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥१३॥
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥१४॥
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥१५॥
 अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
 सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥१६॥
 महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
 केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥१७॥
 तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
 त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥१८॥
 दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
 सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्वलः ॥१९॥
 द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥२०॥
 चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
 भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥२१॥
 सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
 स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥२२॥
 उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
 नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥२३॥
 ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
 समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥२४॥
 एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
 यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥२५॥

धृतराष्ट्र उवाच

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्युतदेविनः ।
 येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥२६॥
 राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
 गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥२७॥
 विद्वतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
 तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥२८॥
 सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
 सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिजयाः ॥२९॥
 येषां युधिष्ठिरो नेता गोसा च मधुसूदनः ।
 योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥३०॥

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥३१॥
 उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।
 शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥३२॥
 काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
 विराटपुत्रो बभूश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥३३॥
 येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
 वीराणां रणधीराणां ये भिन्युः पर्वतानपि ॥३४॥
 तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
 क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥३५॥

दुर्योधन उवाच

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
 अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥३६॥
 पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
 जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥३७॥
 सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
 अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥३८॥
 सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
 आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥३९॥
 न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
 पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥४०॥
 मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
 ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥४१॥
 महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
 अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥४२॥

धृतराष्ट्र उवाच

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।
 न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥४३॥
 जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
 बलवतां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥४४॥
 यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
 किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥४५॥

कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥४६॥

संजय उवाच

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥४७॥
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचहृदे ॥४८॥
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।

अहमेकः समादास्ये तिर्मिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥४९॥
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥५०॥
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स्म संग्रामान्नः समुद्धर ॥५१॥

जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥५२॥
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥५३॥
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।
भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥५४॥

एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥५५॥
सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्वीकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥५६॥
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥५७॥

भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥५८॥

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सत्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥५९॥

देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥६०॥

* * *

५७. धृतराष्ट्र उवाच

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥०१॥
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥०२॥
अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥०३॥
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥०४॥
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव सावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥०५॥
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥०६॥
न सोमदत्तो न शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥०७॥
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥०८॥
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥०९॥

दुर्योधन उवाच

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥१०॥
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥११॥
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥१२॥
रथो वेदी सुवः खड्गो गदा सुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥१३॥
आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।

विजित्य स्वयमेप्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥१४॥
 अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
 एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥१५॥
 अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
 मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥१६॥
 त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
 न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥१७॥
 यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
 तावदप्यपरित्याज्यं भूर्मेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥१८॥

धृतराष्ट्र उवाच

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
 ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥१९॥
 रुरुणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
 वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥२०॥
 प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
 व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥२१॥
 संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
 शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥२२॥
 सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
 तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥२३॥
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
 विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥२४॥
 तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।
 भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥२५॥
 निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
 गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥२६॥
 महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
 गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥२७॥
 महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
 बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥२८॥

वैशंपायन उवाच

एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।

अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥२९॥

* * *

५८. धृतराष्ट्र उवाच

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥०१॥

संजय उवाच

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरो तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥०२॥
पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥०३॥
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥०४॥
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूपितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥०५॥
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥०६॥
अर्जुनोत्सङ्गौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥०७॥
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥०८॥
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥०९॥
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥१०॥
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥११॥
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥१२॥
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥१३॥
धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥१४॥

इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
 इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥१५॥
 वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
 त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥१६॥
 वाचं तां वचनाहस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
 अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्दृदयशोषिणीम् ॥१७॥

वासुदेव उवाच

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥१८॥
 यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
 पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्भो भयमागतम् ॥१९॥
 अर्थास्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
 प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥२०॥
 ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
 यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥२१॥
 तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
 मद्दिद्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥२२॥
 मद्दिद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।
 यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥२३॥
 बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
 पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥२४॥
 देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
 न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥२५॥
 यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥२६॥
 एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
 भगनाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥२७॥
 बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
 अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥२८॥

संजय उवाच

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
 गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥२९॥

केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥३०॥

* * *

५९. वैशंपायन उवाच

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रजाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥०१॥
प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥०२॥
बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।
शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥०३॥
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरुञ्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥०४॥
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥०५॥
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥०६॥
एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥०७॥
अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥०८॥
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवोकसः ॥०९॥
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥१०॥
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥११॥
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥१२॥
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्तिवषा ॥१३॥
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥१४॥

यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
 देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥१५॥
 शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
 निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥१६॥
 यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
 मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥१७॥
 युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ।
 अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिदमम् ॥१८॥
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥१९॥
 तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
 निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥२०॥
 इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
 अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥२१॥
 क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
 अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥२२॥
 शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
 कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमतरान् ॥२३॥

* * *

६०. वैशंपायन उवाच

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥०१॥
 अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
 मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥०२॥
 अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥०३॥
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥०४॥
 नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
 कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥०५॥
 यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
 कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥०६॥

तस्मान्न भवता चिन्ता कार्येषा स्यात्कदाचन ।
 दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥०७॥
 अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
 देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥०८॥
 मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।
 दिधक्षुः सकलाल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥०९॥
 यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवोकसः ।
 ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥१०॥
 प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
 लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥११॥
 चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
 विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥१२॥
 अशमवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
 जगतः पश्यतोऽभीक्षणं भूतानामनुकम्पया ॥१३॥
 स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
 देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥१४॥
 अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
 तत्रापि मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥१५॥
 भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
 मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥१६॥
 निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
 धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥१७॥
 अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
 धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥१८॥
 यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विषस्त्रातुमोजसा ।
 न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥१९॥
 नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२०॥
 यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।
 नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥२१॥
 भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
 नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥२२॥

लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
 आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥२३॥
 न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
 असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥२४॥
 पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
 सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥२५॥
 सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
 तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥२६॥
 परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
 परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥२७॥
 पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥२८॥
 इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥२९॥

* * *

६१. वैशंपायन उवाच

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थान्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
 उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥०१॥
 मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामाद्धृतं ब्रह्मपुरं पुरस्तात् ।
 विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥०२॥
 महापराधे ह्यपि संनतेन महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
 शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥०३॥
 प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूच्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
 ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥०४॥
 निमेषमात्रं तमृषिप्रसादमवाप्य पाञ्चालकरुषमत्स्यान् ।
 निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्राल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥०५॥
 पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
 यथाप्रधानेन बलेन यात्वा पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥०६॥
 एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
 न कर्णं जानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥०७॥
 यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
 श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥०८॥

यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
 भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥०९॥
 यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥१०॥
 बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
 यस्त्वादृशानां च गरीयसां च हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥११॥

कर्ण उवाच

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
 अहं यदुक्तः परुषं तु किं चित्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥१२॥
 न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥१३॥

वैशंपायन उवाच

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥१४॥
 सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
 व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥१५॥
 आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्निके च ।
 अहं हनिष्यामि सदा परेषां सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥१६॥
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
 तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥१७॥
 अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
 वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥१८॥

* * *

६२. दुर्योधन उवाच

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
 कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥०१॥
 सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
 पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥०२॥
 नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्निके ।
 अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥०३॥
 अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
 पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥०४॥

ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥०५॥

विदुर उवाच

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥०६॥
तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥०७॥
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥०८॥
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शाथ कृताह्निकः ॥०९॥
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥१०॥
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥११॥

शकुनि उवाच

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥१२॥

विदुर उवाच

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥१३॥
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥१४॥
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥१५॥
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥१६॥
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥१७॥
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥१८॥
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१९॥
 इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
 श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥२०॥
 वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
 ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥२१॥
 कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
 दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥२२॥
 तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
 मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥२३॥
 आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
 यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥२४॥
 अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
 इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥२५॥
 ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
 विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥२६॥
 तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
 मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥२७॥
 दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
 न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥२८॥
 एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
 प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥२९॥
 द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
 न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥३०॥
 अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
 युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥३१॥

* * *

६३. धृतराष्ट्र उवाच

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥०१॥
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
 पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥०२॥
 युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।

परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥०३॥
 भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
 रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥०४॥
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
 युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥०५॥
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
 शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥०६॥
 सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
 ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥०७॥
 यः पुनः प्रतिमानेन त्रीँल्लोकानतिरिच्यते ।
 तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥०८॥
 एकतो ह्यस्य दाराश्च जातयश्च सबान्धवाः ।
 आत्मा च पृथिवी चेत्यमेकतश्च धनंजयः ॥०९॥
 वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।
 अविषह्यं पृथिव्यापि तद्वलं यत्र केशवः ॥१०॥
 तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
 वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥११॥
 मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
 द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥१२॥
 एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
 सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥१३॥
 यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
 उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥१४॥
 यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥१५॥
 अर्जुनस्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
 सभ्रातृनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥१६॥

* * *

६४. वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
 पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥०१॥
 ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।

यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥०२॥

संजय उवाच

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥०३॥

पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।

द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥०४॥

द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।

दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥०५॥

विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥०६॥

सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।

भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥०७॥

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।

मुर्मूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥०८॥

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च समागता मद्बचनेन वाच्याः ।

इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥०९॥

अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।

सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥१०॥

एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।

प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमाल्लोहितान्तायताक्षः ॥११॥

यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।

तथैव वाच्यं भवता हि मद्बचः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥१२॥

शराग्निधूमे रथनेमिनादिते धनुःसुवेणास्त्रबलापहारिणा ।

यथा न होमः क्रियते महामृधे तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥१३॥

न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।

नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरान्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥१४॥

ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।

जवेन संप्राप्त इहामरद्युते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥१५॥

* * *

६५. वैशंपायन उवाच

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।

तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥०१॥

उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
 रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥०२॥
 आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
 आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥०३॥

धृतराष्ट्र उवाच

गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
 त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥०४॥
 त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
 स मे पृष्ठः संजय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥०५॥

संजय उवाच

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किं चिदसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
 आनयस्व पितरं संशितव्रतं गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥०६॥
 तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
 तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
 अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥०८॥
 संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
 सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्न्यथावद्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥०९॥

* * *

६६. संजय उवाच

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
 कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥०१॥
 घामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
 चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥०२॥
 सापह्वं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
 सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥०३॥
 नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
 जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥०४॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
 मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥०५॥
 भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥०६॥
 एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
 सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥०७॥
 भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
 न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥०८॥
 यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्यीरार्जवं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥०९॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
 विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥१०॥
 स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
 अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥११॥
 कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
 आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥१२॥
 कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
 ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१३॥
 ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
 कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥१४॥
 तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
 ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥१५॥

* * *

६७. धृतराष्ट्र उवाच

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥०१॥

संजय उवाच

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
 विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥०२॥
 विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
 कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥०३॥

धृतराष्ट्र उवाच

गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
 यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥०४॥

संजय उवाच

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥०५॥

धृतराष्ट्र उवाच

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।
आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥०६॥

दुर्योधन उवाच

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥०७॥

धृतराष्ट्र उवाच

अवाग्गान्धारि पुत्रास्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥०८॥

गान्धार्युवाच

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥०९॥
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥१०॥

व्यास उवाच

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥११॥
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥१२॥
वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥१३॥
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥१४॥
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥१५॥

धृतराष्ट्र उवाच

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥१६॥

संजय उवाच

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥१७॥
 इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
 अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥१८॥
 इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
 बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥१९॥
 एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
 एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥२०॥
 अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
 आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥२१॥

* * *

६८. धृतराष्ट्र उवाच

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
 नामकर्माथर्वित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥०१॥

संजय उवाच

श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
 यावत्त्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥०२॥
 वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
 वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्दृष्णिरुच्यते ॥०३॥
 मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
 सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥०४॥
 कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
 कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥०५॥
 पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
 तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥०६॥
 यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
 सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभादृषभेक्षणः ॥०७॥
 न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
 देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दामाद्दामोदरं विदुः ॥०८॥
 हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रुते ।
 बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥०९॥
 अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
 नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।

पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥१०॥
 असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।
 सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥११॥
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥१२॥
 विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
 शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्रवाम् ॥१३॥
 अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
 एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
 आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥१४॥

* * *

६९. धृतराष्ट्र उवाच

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
 विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥०१॥
 ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां शंकरिं सृञ्जयानाम् ।
 बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥०२॥
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं प्रणेतामृषभं यादवानाम् ।
 निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥०३॥
 द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
 ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥०४॥
 ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
 अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥०५॥
 सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
 शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥०६॥
 त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
 नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥०७॥

* * *

७०. वैशंपायन उवाच

संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥०१॥
 अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
 न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥०२॥

त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
 धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्जमहे ॥०३॥
 यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
 तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥०४॥

भगवानुवाच

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यते विवक्षितम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥०५॥

युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
 एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥०६॥
 तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
 यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥०७॥
 अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
 लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥०८॥
 यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
 छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥०९॥
 स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
 नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥१०॥
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
 पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥११॥
 सुयोधनमते तिष्ठन्नाजास्मासु जनार्दन ।
 मिथ्या चरति लुब्धः संश्वरन्प्रियमिवात्मनः ॥१२॥
 इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
 संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥१३॥
 काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
 भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥१४॥
 कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
 अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥१५॥
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
 वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥१६॥
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
 स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥१७॥

कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
 लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता द्वियम् ॥१८॥
 द्वीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
 श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥१९॥
 अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदत्विजः ।
 अपुष्पादफलाद्दृक्षायथा तात पतत्रिणः ॥२०॥
 एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥२१॥
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥२२॥
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥२३॥
 ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
 ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥२४॥
 एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वद्विरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥२५॥
 उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
 दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥२६॥
 आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
 श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥२७॥
 यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
 समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥२८॥
 न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥२९॥
 स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
 सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥३०॥
 न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।
 सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥३१॥
 तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
 स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥३२॥
 पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
 संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥३३॥

न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
 तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥३४॥
 प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
 शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य हीरङ्गमुत्तमम् ॥३५॥
 ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
 श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥३६॥
 धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
 नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥३७॥
 अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥३८॥
 ह्रीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
 तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥३९॥
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
 यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥४०॥
 ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
 अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥४१॥
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
 प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्रुवीमहि ॥४२॥
 तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।
 यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥४३॥
 ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥४४॥
 ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
 तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥४५॥
 पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
 स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥४६॥
 शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
 वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥४७॥
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
 श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ॥४८॥
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
 बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥४९॥

नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
 नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूतम ॥५०॥
 एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥५१॥
 जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥५२॥
 सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।
 हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥५३॥
 पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
 यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥५४॥
 अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
 तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ।
 निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥५५॥
 ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
 त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥५६॥
 हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
 अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥५७॥
 शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
 सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥५८॥
 जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
 सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥५९॥
 जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
 अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥६०॥
 उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
 अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥६१॥
 न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
 आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥६२॥
 न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
 हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥६३॥
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥६४॥
 पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।

तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥६५॥
 अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
 फलनिवृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥६६॥
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वते वध एव सः ।
 संशयाच्च समुच्छेदादिद्विषतामात्मनस्तथा ॥६७॥
 न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥६८॥
 सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥६९॥
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
 तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥७०॥
 लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
 दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥७१॥
 तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽति तदामिषम् ।
 एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥७२॥
 सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
 अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥७३॥
 पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
 तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥७४॥
 पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
 स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥७५॥
 तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥७६॥
 ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
 उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥७७॥
 प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 को हि कृष्णास्ति नस्त्वाद्दक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥७८॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
 उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥७९॥
 शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
 पुण्यं मे सुमहद्राजंश्रितं स्यान्महाफलम् ॥८०॥

मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वा च पृथिवीमिमाम् ॥८१॥

युधिष्ठिर उवाच

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥८२॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥८३॥
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥८४॥

भगवानुवाच

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥८५॥
न चापि मम पर्यासाः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥८६॥
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥८७॥
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥८८॥

युधिष्ठिर उवाच

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥८९॥
विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भारताञ्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥९०॥
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥९१॥
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥९२॥
यद्यद्धर्मण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥९३॥

* * *

७१. भगवानुवाच

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।

सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥०१॥
 तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
 यदयुद्धेन लभ्येत तते बहुमतं भवेत् ॥०२॥
 न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
 आहुराश्रमिणः सर्वे यद्वैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥०३॥
 जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
 स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥०४॥
 न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
 विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥०५॥
 अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
 कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥०६॥
 न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
 बलवतां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥०७॥
 यावच्च मार्दवेनैतान्नाजन्नुपचरिष्यसि ।
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥०८॥
 नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
 अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥०९॥
 एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
 नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥१०॥
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
 पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥११॥
 दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
 यत्त्वामुपधिना राजन्धूतेनावञ्चयत्तदा ।
 न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥१२॥
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥१३॥
 वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥१४॥
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥१५॥
 कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥१६॥

एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥१७॥
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥१८॥
 न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥१९॥
 कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
 महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥२०॥
 तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
 निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥२१॥
 ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
 प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धशिखन्नमूल इव द्रुमः ॥२२॥
 वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
 जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥२३॥
 सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
 यत्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥२४॥
 अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
 येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥२५॥
 मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
 तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥२६॥
 ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥२७॥
 त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
 तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥२८॥
 गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
 वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥२९॥
 शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
 कुरुन्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥३०॥
 तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
 हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥३१॥
 यात्वा चाहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
 यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥३२॥

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
 निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥३३॥
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
 निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥३४॥
 मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं हस्त्यश्चमुख्येषु निशामुखेषु ।
 घोराणि रूपाणि तथैव चाग्निर्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
 मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥३५॥
 शस्त्राणि पत्रं कवचान्त्रथांश्च नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
 योधाश्च सर्वे कृतनिश्चिन्मास्ते भवन्तु हस्त्यश्चरथेषु यत्ताः ।
 सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥३६॥
 दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
 यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं द्यूते हतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥३७॥

* * *

७२. भीमसेन उवाच

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
 तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥०१॥
 अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
 नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नेवैनं समाचरेः ॥०२॥
 प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥०३॥
 अदीर्घदर्शी निष्करी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
 दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥०४॥
 म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
 तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥०५॥
 सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
 प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥०६॥
 स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
 स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥०७॥
 दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
 यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्पराक्रमः ॥०८॥
 पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
 इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥०९॥

दुर्योधनस्य	क्रोधेन	भारता	मधुसूदन	
धक्ष्यन्ते	शिशिरापाये	वनानीव	हुताशनैः	॥१०॥
अष्टादशमे	राजानः	प्रख्याता	मधुसूदन	
ये	समुच्चिच्छिदुर्जातीन्सुहृदश्च	सबान्धवान्		॥११॥
असुराणां	समृद्धानां	ज्वलतामिव	तेजसा	
पर्यायकाले	धर्मस्य	प्राप्ते	बलिरजायत	॥१२॥
हैहयानामुदावर्तो	नीपानां	जनमेजयः		
बहुलस्तालजङ्घानां	कृमीणामुद्धतो	वसुः		॥१३॥
अजबिन्दुः	सुवीराणां	सुराष्ट्राणां	कुशर्द्धिकः	
अर्कजश्च	बलीहानां	चीनानां	धौतमूलकः	॥१४॥
हयग्रीवो	विदेहानां	वरप्रश्च	महौजसाम्	
बाहुः	सुन्दरवेगानां	दीसाक्षाणां	पुरूरवाः	॥१५॥
सहजश्चेदिमत्स्यानां	प्रचेतानां	बृहद्वलः		
धारणश्चेन्द्रवत्सानां	मुकुटानां	विगाहनः		॥१६॥
शमश्च	नन्दिवेगानामित्येते	कुलपांसनाः		
युगान्ते	कृष्ण संभूताः	कुलेषु	पुरुषाधमाः	॥१७॥
अप्ययं	नः कुरूणां	स्याद्युगान्ते	कालसंभृतः	
दुर्योधनः	कुलाङ्गारो	जघन्यः	पापपूरुषः	॥१८॥
तस्मान्मृदु	शनैरेनं	ब्रूया	धर्मार्थसंहितम्	
कामानुबन्धबहुलं		नोग्रमुग्रपराक्रमम्		॥१९॥
अपि	दुर्योधनं	कृष्ण सर्वे	वयमधश्चराः	
नीचैर्भूत्वानुयास्यामो	मा स्म	नो भरता	नशन्	॥२०॥
अप्युदासीनवृत्तिः	स्याद्यथा	नः कुरुभिः	सह	
वासुदेव	तथा कार्यं	न कुरूननयः	स्पृशेत्	॥२१॥
वाच्यः	पितामहो वृद्धो	ये च कृष्ण	सभासदः	
भातृणामस्तु	सौभ्रात्रं	धार्तराष्ट्रः	प्रशाम्यताम्	॥२२॥
अहमेतद्ब्रवीम्येवं	राजा	चैव	प्रशंसति	
अर्जुनो	नैव युद्धार्थी	भूयसी	हि दयार्जुने	॥२३॥

* * *

७३. वैशंपायन उवाच

एतच्छ्रुत्वा	महाबाहुः	केशवः	प्रहसन्निव	
अभूतपूर्वं	भीमस्य	मार्दवोपगतं	वचः	॥०१॥

गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
 मत्वा रामानुजः शौरिः शाङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥०२॥
 संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
 उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥०३॥
 त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
 वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिर्मर्दिषुः ॥०४॥
 न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।
 घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥०५॥
 निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतसः स्वेन मन्युना ।
 अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥०६॥
 एकान्ते निष्ठनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मतं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥०७॥
 आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
 निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्ठनन्परिधावसि ॥०८॥
 नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
 नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥०९॥
 अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
 जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥१०॥
 भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
 अभीक्षणं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥११॥
 यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
 यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥१२॥
 तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥१३॥
 इति स्म मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदाम् ।
 तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥१४॥
 अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
 पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥१५॥
 अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
 स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥१६॥
 अहो नाशंससे किञ्चित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
 कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥१७॥

उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
 ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥१८॥
 अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
 वातवेगप्रचलिता अष्टीला शाल्मलेरिव ॥१९॥
 तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
 मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥२०॥
 इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
 यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥२१॥
 स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
 उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥२२॥
 न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिन्दम ।
 यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्रुते ॥२३॥

* * *

७४. वैशंपायन उवाच

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
 सदश्ववत्समाधावद्बभाषे तदनन्तरम् ॥०१॥
 अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
 प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥०२॥
 वेत्थ दाशार्हं सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
 उत वा मां न जानासि प्लवन्हृद इवाप्लवः ।
 तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मा त्वं समर्हसि ॥०३॥
 कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
 ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥०४॥
 तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
 आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥०५॥
 सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
 अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥०६॥
 पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
 अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥०७॥
 यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
 अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥०८॥
 पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिघयोरिव ।

य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥०९॥
 हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
 मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥१०॥
 युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
 अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥११॥
 न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
 यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥१२॥
 अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
 विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥१३॥
 किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
 यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥१४॥
 द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
 मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्नाथिनः सादिनस्तथा ॥१५॥
 तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
 द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥१६॥
 न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
 सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥१७॥
 किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
 सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥१८॥

* * *

७५. भगवानुवाच

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
 न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥०१॥
 वेदाहं तव माहात्म्यमुत् ते वेद यद्वलम् ।
 उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥०२॥
 यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
 सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥०३॥
 यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥०४॥
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
 पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥०५॥
 स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।

विनाशोऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥०६॥
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥०७॥
 सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥०८॥
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥०९॥
 यदन्यद्द्विष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ।
 तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥१०॥
 लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
 एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥११॥
 य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
 नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥१२॥
 तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
 नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥१३॥
 नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
 विषादमर्छेद्ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥१४॥
 श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
 यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥१५॥
 शमं चेते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
 भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥१६॥
 ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
 कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥१७॥
 अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
 धूर्जुनेन धार्या स्याद्दोढव्य इतरो जनः ॥१८॥
 अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
 धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥१९॥
 तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
 तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥२०॥

* * *

७६. अर्जुन उवाच

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।

तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥०१॥
 नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
 लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥०२॥
 अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
 न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥०३॥
 तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
 न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥०४॥
 किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
 कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥०५॥
 संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
 स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥०६॥
 पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् ।
 सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥०७॥
 कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
 अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥०८॥
 एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
 गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥०९॥
 चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
 भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥१०॥
 शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
 विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥११॥
 न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
 येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥१२॥
 यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
 उपायेन नृशंसेन हता दुर्युतदेविना ॥१३॥
 कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
 समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥१४॥
 अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
 वध्यतां मम वाष्पेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥१५॥
 न चैतद्भुतं कृष्ण मित्रार्थं यच्चिकीर्षसि ।
 क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥१६॥
 अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।

तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥१७॥
 जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
 परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥१८॥
 स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
 न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुसमिवोषरे ॥१९॥
 तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
 तदाशु कुरु वाष्पेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥२०॥

* * *

७७. भगवानुवाच

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥०१॥
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
 ऋते वर्षे न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥०२॥
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
 तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥०३॥
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वेरपि महात्मभिः ।
 दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥०४॥
 अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
 दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥०५॥
 स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
 न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥०६॥
 तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
 शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥०७॥
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति ।
 अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥०८॥
 न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
 याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥०९॥
 न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
 उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥१०॥
 तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
 तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥११॥
 मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।

येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥१२॥
 विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
 न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥१३॥
 असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
 न मया तद्रूहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥१४॥
 जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
 प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥१५॥
 स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
 अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥१६॥
 यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
 विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥१७॥
 यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
 करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥१८॥
 कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।
 याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥१९॥
 तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
 लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥२०॥
 सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
 विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥२१॥

* * *

७८. नकुल उवाच

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
 धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥०१॥
 मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
 संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥०२॥
 तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
 आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥०३॥
 सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
 यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥०४॥
 तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
 प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥०५॥
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥०६॥
 अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
 अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥०७॥
 अस्माकमपि वाष्प्ये वने विचरतां तदा ।
 न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥०८॥
 निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
 अक्षौहिण्यो हि ससेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥०९॥
 इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
 आतशस्त्रान्नणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥१०॥
 स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
 ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥११॥
 युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
 सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥१२॥
 सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
 द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥१३॥
 काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
 मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥१४॥
 स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
 इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥१५॥
 विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
 श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥१६॥
 ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥१७॥
 श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
 कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥१८॥

* * *

७९. सहदेव उवाच

यदेतत्कथितं राजा धर्म एष सनातनः ।
 यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिदम ॥०१॥
 यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
 तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥०२॥
 कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।

अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥०३॥
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
 धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥०४॥

सात्यकिरुवाच

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
 दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥०५॥
 जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
 तवापि मन्युरुद्धूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥०६॥
 तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
 वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
 सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥०८॥
 सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
 साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥०९॥

* * *

८०. वैशंपायन उवाच

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
 कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥०१॥
 सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
 संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥०२॥
 भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
 अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥०३॥
 विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
 यथा निकृतिमास्थाय भंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥०४॥
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
 यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥०५॥
 युधिष्ठिरेण दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
 यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥०६॥
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
 कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥०७॥
 अवसानं महाबाहो किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ।

इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्वास्य केशव ॥०८॥
 तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥०९॥
 अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
 संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥१०॥
 शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
 धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥११॥
 न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥१२॥
 साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
 मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥१३॥
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥१४॥
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥१५॥
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥१६॥
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥१७॥
 यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
 स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥१८॥
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दाशार्हं सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥१९॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥२०॥
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥२१॥
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥२२॥
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥२३॥
 साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥२४॥
 जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
 दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥२५॥
 निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
 त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥२६॥
 यत्र मां भगवान्नाजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥२७॥
 अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
 मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥२८॥
 एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
 त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृजातिबान्धवाम् ॥२९॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥३०॥
 धिक्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥३१॥
 यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
 धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥३२॥
 इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
 सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥३३॥
 सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
 केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥३४॥
 पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
 अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥३५॥
 अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
 स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥३६॥
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
 पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥३७॥
 पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥३८॥
 दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
 यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥३९॥
 त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।

निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥४०॥
 विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
 योऽयमद्य महाबाहुर्धर्म समनुपश्यति ॥४१॥
 इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
 रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥४२॥
 स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
 द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥४३॥
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
 अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥४४॥
 एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतजातिबान्धवाः ।
 हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥४५॥
 अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
 युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥४६॥
 धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥४७॥
 चलेद्धि हिमवाञ्छैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
 द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥४८॥
 सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
 हतामित्राञ्छ्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥४९॥

* * *

८१. अर्जुन उवाच

कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
 संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥०१॥
 पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
 समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥०२॥
 त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
 शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥०३॥
 त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
 हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥०४॥

भगवानुवाच

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
 एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥०५॥

वैशंपायन उवाच

ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
 मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥०६॥
 कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
 स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥०७॥
 मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।
 ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥०८॥
 कृत्वा पौर्वाह्निकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥०९॥
 ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥१०॥
 तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
 शिनेर्नसारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥११॥
 रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
 उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥१२॥
 दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥१३॥
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
 प्रससुर्योऽजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥१४॥
 तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥१५॥
 अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥१६॥
 तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
 मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥१७॥
 सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥१८॥
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 स्नातैः संपादयां चक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥१९॥
 महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।
 सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥२०॥
 तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।

आरुरोह	रथं	शौरिर्विमानमिव	पुण्यकृत्	॥२१॥
ततः	सात्यकिमारोप्य	प्रययौ	पुरुषोत्तमः	
पृथिवीं	चान्तरिक्षं	च	रथघोषेण	॥२२॥
व्यपोढाभ्रघनः	कालः	क्षणेन	समपद्यत	
शिवश्चानुववौ	वायुः	प्रशान्तमभवद्रजः		॥२३॥
प्रदक्षिणानुलोमाश्च	मङ्गल्या	मृगपक्षिणः		
प्रयाणे	वासुदेवस्य	बभूवुरनुयायिनः		॥२४॥
मङ्गल्यार्थपदैः	शब्दैरन्ववर्तन्त	सर्वशः		
सारसाः	शतपत्राश्च	हंसाश्च	मधुसूदनम्	॥२५॥
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च		पावकः		
प्रदक्षिणशिखो	भूत्वा	विधूमः	समपद्यत	॥२६॥
वसिष्ठो	वामदेवश्च	भूरिद्युम्नो	गयः क्रथः	
शुक्रनारदवाल्मीका	मरुतः	कुशिको	भृगुः	॥२७॥
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव	कृष्णं	यदुसुखावहम्		
प्रदक्षिणमवर्तन्त	सहिता	वासवानुजम्		॥२८॥
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः				
पूजितः	प्रययौ	कृष्णः	कुरूणां	सदनं प्रति
तं	प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो	युधिष्ठिरः		
भीमसेनार्जुनौ	चोभौ	माद्रीपुत्रौ	च	पाण्डवौ
चेकितानश्च	विक्रान्तो	धृष्टकेतुश्च	चेदिपः	
द्रुपदः	काशिराजश्च	शिखण्डी	च	महारथः
धृष्टद्युम्नः	सपुत्रश्च	विराटः	केकयैः	सह
संसाधनार्थं	प्रययुः	क्षत्रियाः	क्षत्रियर्षभम्	॥३२॥
ततोऽनुव्रज्य	गोविन्दं	धर्मराजो	युधिष्ठिरः	
राज्ञां	सकाशे	द्युतिमानुवाचेदं	वचस्तदा	॥३३॥
यो	नैव	कामान्न	भयान्न	लोभान्नार्थकारणात्
अन्यायमनुवर्तेत		स्थिरबुद्धिरलोलुपः		॥३४॥
धर्मज्ञो	धृतिमान्प्राज्ञः	सर्वभूतेषु	केशवः	
ईश्वरः	सर्वभूतानां	देवदेवः	प्रतापवान्	॥३५॥
तं	सर्वगुणसंपन्नं	श्रीवत्सकृतलक्षणम्		
संपरिष्वज्य	कौन्तेयः	संदेष्टुमुपचक्रमे		॥३६॥
या	सा	बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला		

उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥३७॥
 देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
 वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥३८॥
 सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
 महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥३९॥
 अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
 अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥४०॥
 भृशमाश्वासयेश्वैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
 अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥४१॥
 ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
 निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्रुते ॥४२॥
 अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥४३॥
 प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
 रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥४४॥
 न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
 तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥४५॥
 अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
 धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोऽधिकाः ॥४६॥
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
 द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वाश्च भरतान्पृथक् ॥४७॥
 विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
 अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥४८॥
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
 अनुज्ञातो निवृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥४९॥
 व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
 अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥५०॥
 यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
 अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥५१॥
 तच्चेद्दयादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
 प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥५२॥
 अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।

अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥५३॥
 एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।
 मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥५४॥
 वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
 धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥५५॥
 तस्य तं निन्दं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुसुवुः ॥५६॥
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥५७॥
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥५८॥
 ते ह्या वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥५९॥
 अथापश्यन्महाबाहुरृषीन्ध्वनि केशवः ।
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥६०॥
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावतानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥६१॥
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥६२॥
 तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
 भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥६३॥
 किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥६४॥
 तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।
 परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥६५॥
 देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥६६॥
 देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥६७॥
 सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
 एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥६८॥
 धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।

त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥६९॥
 भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
 त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥७०॥
 तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
 श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥७१॥
 आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
 याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥७२॥

* * *

८२. वैशंपायन उवाच

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
 महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥०१॥
 पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
 भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥०२॥

जनमेजय उवाच

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
 कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
 तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥०४॥
 अनभेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
 अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥०५॥
 प्रत्यग्हूर्महानघः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
 विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥०६॥
 प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
 उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥०७॥
 तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
 न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥०८॥
 प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
 सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥०९॥
 प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
 आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥१०॥
 यत्र यत्र तु वाष्प्यो वर्तते पथि भारत ।

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥११॥
 ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
 समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥१२॥
 स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
 अर्च्यते मधुपर्केश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥१३॥
 तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
 स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥१४॥
 स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
 सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥१५॥
 पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्म्यान्हृदयतोषणान् ।
 पुराणि च व्यतिक्रामन्नाष्ट्राणि विविधानि च ॥१६॥
 नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
 नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥१७॥
 उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
 पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥१८॥
 ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
 अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥१९॥
 वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
 प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥२०॥
 अवतीर्य रथात्पूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
 रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥२१॥
 दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।
 मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥२२॥
 अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
 युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥२३॥
 तस्य तन्मतमाजाय चक्रुरावसथं नराः ।
 क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥२४॥
 तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
 आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मी वृत्तिमनुष्ठिताः ॥२५॥
 तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
 पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥२६॥
 ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।

न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥२७॥
 तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
 अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥२८॥
 सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
 भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसतां क्षपां सुखम् ॥२९॥

* * *

८३. वैशंपायन उवाच

तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
 धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥०१॥
 द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।
 दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥०२॥
 अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥०३॥
 सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
 पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥०४॥
 उपयास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्थं पराक्रमी ।
 स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥०५॥
 तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
 तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥०६॥
 स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
 पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥०७॥
 स चेत्तुष्यति दाशार्हं उपचारैररिंदमः ।
 कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥०८॥
 तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
 सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥०९॥
 यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
 तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥१०॥
 ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥११॥
 तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥१२॥
 ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।

सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रनेकशः ॥१३॥
 आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
 स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥१४॥
 गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
 माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥१५॥
 विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।
 विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥१६॥
 एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
 आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥१७॥
 ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
 असमीक्ष्यैव दाशार्हं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥१८॥

* * *

८४. धृतराष्ट्र उवाच

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
 वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥०१॥
 आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
 महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥०२॥
 स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
 त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥०३॥
 वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
 आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥०४॥
 तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
 प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥०५॥
 एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्विजातैर्हयोत्तमैः ।
 चतुर्युक्ताब्जथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥०६॥
 नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।
 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥०७॥
 दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
 शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥०८॥
 आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
 तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥०९॥
 अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।

तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥१०॥
 दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
 तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥११॥
 एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
 यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥१२॥
 यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
 ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥१३॥
 मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
 प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥१४॥
 स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
 वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥१५॥
 नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
 द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥१६॥
 सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
 उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥१७॥
 महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
 जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥१८॥
 दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
 तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥१९॥
 एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
 शिवं च रमणीयं च सर्वर्तुं सुमहाधनम् ॥२०॥
 सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
 यद्यदर्हत्स वाष्ण्यस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥२१॥

* * *

८५. विदुर उवाच

राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
 संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥०१॥
 यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
 शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥०२॥
 लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
 धर्मस्त्वयि महान्नाजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥०३॥
 सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।

गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥०४॥
 आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
 राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥०५॥
 यत्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
 एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥०६॥
 न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
 एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥०७॥
 मायैषातत्त्वमेवैतच्छत्रैतद्भूरिदक्षिण ।
 जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥०८॥
 पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
 न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥०९॥
 अर्थेन तु महाबाहुं वाष्प्यं त्वं जिहीर्षसि ।
 अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो बिभित्ससि ॥१०॥
 न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
 अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥११॥
 वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
 अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥१२॥
 अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
 अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥१३॥
 यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
 तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥१४॥
 आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भ्येति केशवः ।
 येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥१५॥
 शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥१६॥
 पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
 वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥१७॥

* * *

८६. दुर्योधन उवाच

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
 अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥०१॥
 यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।

अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥०२॥
 देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
 मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥०३॥
 अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
 न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥०४॥
 स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
 त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥०५॥
 न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
 विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥०७॥
 सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
 नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥०८॥
 यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
 सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥०९॥
 स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
 वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥१०॥
 धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
 तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥११॥

दुर्योधन उवाच

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्छ्रियं निष्केवलामहम् ।
 तैः सहेमामुपाश्रीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥१२॥
 इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
 परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥१३॥
 तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
 पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥१४॥
 अत्रोपायं यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्दनः ।
 न चापायो भवेत्कश्चित्कृत्वान्प्रब्रवीतु मे ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
 धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥१६॥

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
 मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥१७॥
 दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
 अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥१८॥

भीष्म उवाच

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्रणैः ॥१९॥
 इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
 वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥२०॥
 कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।
 तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥२१॥
 पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
 नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥२२॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
 उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥२३॥

* * *

८७. वैशंपायन उवाच

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥०१॥
 तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
 पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥०२॥
 धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
 दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥०३॥
 पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
 यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥०४॥
 स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
 द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥०५॥
 कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।
 बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥०६॥
 न स्म कश्चिद्रूहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
 न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥०७॥

राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
 तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥०८॥
 आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
 प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥०९॥
 तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
 प्रनष्टगतयोऽभूवन्नाजमार्गे नरैर्वृते ॥१०॥
 स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुर्शनः ।
 पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥११॥
 तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥१२॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥१३॥
 कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥१४॥
 ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
 स भीष्मं पूजयामास वाष्पेयो वाग्भिरञ्जसा ॥१५॥
 तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
 यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥१६॥
 अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥१७॥
 तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।
 शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥१८॥
 अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजह्वर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥१९॥
 कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥२०॥
 सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥२१॥
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥२२॥
 विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥२३॥

कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥२४॥
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
 धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥२५॥
 तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
 क्षत्रुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥२६॥

* * *

८८. वैशंपायन उवाच

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
 पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥०१॥
 सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥०२॥
 तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा वाष्प्यं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥०३॥
 साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
 बाष्पगद्गदपूर्णं मुखेन परिशुष्यता ॥०४॥
 ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥०५॥
 निकृत्या भंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
 विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥०६॥
 त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
 अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥०७॥
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
 ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥०८॥
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
 अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥०९॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
 पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥१०॥
 ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥११॥
 शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
 पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥१२॥

वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥१३॥
 अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
 प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥१४॥
 ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
 न स्मोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥१५॥
 भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
 स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥१६॥
 बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
 महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥१७॥
 ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
 कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते ॥१८॥
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
 भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥१९॥
 राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्धहाम् ।
 शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥२०॥
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
 अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥२१॥
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥२२॥
 यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
 अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥२३॥
 कीचकस्य च सजातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥२४॥
 पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥२५॥
 क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।
 जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥२६॥
 तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
 भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
 तं ममाचक्ष्व वाष्पेय कथमद्य वृकोदरः ॥२७॥
 आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।

अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
 द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥२८॥
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥२९॥
 तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
 क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥३०॥
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
 आहतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥३१॥
 यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
 स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥३२॥
 योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
 स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥३३॥
 दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
 मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥३४॥
 सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
 भ्रातृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥३५॥
 सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
 वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥३६॥
 ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
 शुश्रूषुं मम वाष्पेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥३७॥
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 भ्रातृणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥३८॥
 चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
 कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥३९॥
 सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
 अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥४०॥
 पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
 न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥४१॥
 सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
 कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥४२॥
 पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
 प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥४३॥

महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥४४॥
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥४५॥
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिघ्नानां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥४६॥
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेतथावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥४७॥
न प्रियो मम कृष्णाय बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥४८॥
न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥४९॥
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।
सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥५०॥
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥५१॥
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षतारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥५२॥
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षतुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥५३॥
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥५४॥
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षयूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥५५॥
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥५६॥
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥५७॥
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥५८॥
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।

न मे विशेषो जात्वासीद्वार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥५९॥
 तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
 अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
 नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥६०॥
 पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
 येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तेरिवापिता ॥६१॥
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
 अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥६२॥
 साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥६३॥
 यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥६४॥
 हत्वा कुरुन्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥६५॥
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥६६॥
 धर्मश्चेदस्ति वाष्प्येय तथा सत्यं भविष्यति ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥६७॥
 न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
 तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥६८॥
 याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥६९॥
 इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
 धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥७०॥
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।
 अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥७१॥
 ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥७२॥
 पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
 वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥७३॥
 अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥७४॥

अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
 लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥७५॥
 नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
 काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥७६॥
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
 विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥७७॥
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥७८॥
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥७९॥
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥८०॥
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥८१॥
 दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
 पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥८२॥
 न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।
 सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छत्रुकर्शनः ॥८३॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रवाजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥८४॥
 यत्तु सा ब्रूहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
 अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥८५॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥८६॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥८७॥
 साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥८८॥
 तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥८९॥
 का नु सीमन्तिनी त्वाद्गलोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।

शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥९०॥
 महाकुलीना भवती हृदाद्धदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥९१॥
 वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥९२॥
 निद्रातन्द्री क्रोधहर्षो क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥९३॥
 त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
 न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥९४॥
 अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
 उत्तमांश्च परिवत्तेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥९५॥
 अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
 अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥९६॥
 अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
 आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥९७॥
 अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
 ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्छ्रिया वृतान् ॥९८॥
 एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
 पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥९९॥
 यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
 यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥१००॥
 अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
 प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥१०१॥
 व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
 त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥१०२॥
 त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥१०३॥
 तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥१०४॥

* * *

८९. वैशंपायन उवाच

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥०१॥
 लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
 तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥०२॥
 ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥०३॥
 तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
 धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥०४॥
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
 दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥०५॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
 उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥०६॥
 समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
 राजभिस्तत्र वाष्पेयः समागच्छद्यथावयः ॥०७॥
 तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
 विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥०८॥
 तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
 निवेदयामास तदा गृहान्नाज्यं च कौरवः ॥०९॥
 तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 उपासां चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥१०॥
 ततो दुर्योधनो राजा वाष्पेयं जयतां वरम् ।
 न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥११॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
 मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥१२॥
 कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
 त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥१३॥
 उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
 संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥१४॥
 त्वं हि गोविन्द धर्मार्थो वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
 तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥१५॥
 स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
 ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥१६॥
 अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।

राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥१७॥
 कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
 कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥१८॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
 न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥१९॥
 कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
 यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥२०॥
 न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
 पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥२१॥
 वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।
 स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥२२॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥२३॥
 नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
 न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥२४॥
 संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्रता वयम् ॥२५॥
 अकस्मादिद्वेषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥२६॥
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मं स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किकं वक्तुमर्हति ॥२७॥
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
 ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥२८॥
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सते ।
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषधमम् ॥२९॥
 यः कल्याणगुणाञ्जातीन्मोहाल्लोभाद्द्विदृक्षते ।
 सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥३०॥
 अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥३१॥
 सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
 क्षत्रुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥३२॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।

निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥३३॥
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।
 निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥३४॥
 तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
 कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥३५॥
 तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
 निवेदयामो वाष्पेय सरत्रांस्ते गृहान्वयम् ॥३६॥
 तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
 सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥३७॥
 यातेषु कुरुषु क्षता दाशार्हमपराजितम् ।
 अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥३८॥
 ततः क्षतान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
 उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥३९॥
 तैर्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
 वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥४०॥
 ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
 विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥४१॥

* * *

९०. वैशंपायन उवाच

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
 नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥०१॥
 अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
 मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥०२॥
 धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
 अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥०३॥
 कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रधुक्सर्वशङ्कितः ।
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥०४॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
 त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥०५॥
 सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥०६॥
 एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥०७॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
 भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥०८॥
 निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
 भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥०९॥
 संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
 शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥१०॥
 न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
 इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥११॥
 यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
 न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥१२॥
 अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
 न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥१३॥
 सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
 तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥१४॥
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥१५॥
 दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
 प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥१६॥
 अनुपासितवृद्धत्वाच्छिष्या मोहाच्च दर्पितः ।
 वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥१७॥
 बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
 त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥१८॥
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
 इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥१९॥
 तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥२०॥

मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥२१॥
 आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥२२॥
 पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा दुर्योधनार्थं पाण्डवान्योद्धुकामाः ।

समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥२३॥
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात्त्वया राजानो हतसाराश्च कृष्ण ।
 तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥२४॥
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दाशार्हं वीर ॥२५॥
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥२६॥
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥२७॥
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥२८॥

* * *

९१. भगवानुवाच

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
 यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥०१॥
 धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
 तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥०२॥
 सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
 शृणुष्व्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥०३॥
 दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
 सर्वमेतदहं जानन्क्षतः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥०४॥
 पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
 यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥०५॥
 धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
 प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥०६॥
 मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
 न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥०७॥
 सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षतः कर्तुममायया ।
 कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥०८॥
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
 कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥०९॥
 व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।

अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥१०॥
 आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
 अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥११॥
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥१२॥
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥१३॥
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृप्यं च भविष्यति ॥१४॥
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥१५॥
 न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥१६॥
 उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
 तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥१७॥
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥१८॥
 अहापयन्पाण्डवार्थं यथावच्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥१९॥
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामार्थवतीमहिंसाम् ।
 अवैक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्था मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥२०॥
 न चापि मम पर्यासाः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
 शयने सुखसंस्पर्शं शिश्ये यदुसुखावहः ॥२२॥

* * *

१२. वैशंपायन उवाच

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
 शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥०१॥
 धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
 शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥०२॥

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
 अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥०३॥
 ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥०४॥
 तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
 सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥०५॥
 कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
 तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥०६॥
 अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
 संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥०७॥
 आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।
 कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान्नाजः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥०८॥
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
 तावभ्यनन्दद्रोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥०९॥
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥१०॥
 विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥११॥
 तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 महाभघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥१२॥
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
 कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥१३॥
 कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥१४॥
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥१५॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
 द्वितीयेन रथेनैमन्वयातां परंतपम् ॥१६॥
 सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥१७॥
 तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
 गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥१८॥

संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।
राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥१९॥
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दधिमेरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥२०॥
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरैरगच्छन्त परंतपाः ॥२१॥
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥२२॥
गजाः परःशतास्तत्र वराश्वाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥२३॥
पुरं कुरूणां संवृतं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिदमम् ॥२४॥
वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥२५॥
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥२६॥
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥२७॥
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥२८॥
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥२९॥
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।
अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥३०॥
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥३१॥
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरूप्रच्छादयञ्श्रिया ॥३२॥
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥३३॥
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥३४॥

अभ्यागच्छति	दाशार्ह	प्रजाचक्षुर्महामनाः	
सहैव	भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः		॥३५॥
उत्तिष्ठति	महाराजे	धृतराष्ट्रे	जनेश्वरे
तानि	राजसहस्राणि	समुत्तस्थुः	समन्ततः
आसनं	सर्वतोभद्रं	जाम्बूनदपरिष्कृतम्	
कृष्णार्थं	कल्पितं	तत्र	धृतराष्ट्रस्य
स्मयमानस्तु	राजानं	भीष्मद्रोणौ	च
अभ्यभाषत	धर्मात्मा	राज्ञश्चान्यान्यथावयः	॥३८॥
तत्र	केशवमानर्घुः	सम्यगभ्यागतं	सभाम्
राजानः	पार्थिवाः	सर्वे	कुरवश्च
तत्र	तिष्ठन्स	दाशार्हो	राजमध्ये
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः			॥४०॥
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य		नारदप्रमुखानृषीन्	
अभ्यभाषत	दाशार्हो	भीष्मं	शांतनवं
पार्थिवीं	समितिं	द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता	नृप
निमन्त्र्यन्तामासनैश्च	सत्कारेण	च	भूयसा
नैतेष्वनुपविष्टेषु	शक्यं	केनचिदासितुम्	
पूजा	प्रयुज्यतामाशु	मुनीनां	भावितात्मनाम्
ऋषीञ्शांतनवो	दृष्ट्वा	सभाद्वारमुपस्थितान्	
त्वरमाणस्ततो		भृत्यानासनानीत्यचोदयत्	॥४४॥
आसनान्यथ	मृष्टानि	महान्ति	विपुलानि
मणिकाञ्चनचित्राणि		समाजद्बुस्ततस्ततः	॥४५॥
तेषु	तत्रोपविष्टेषु	गृहीतार्घेषु	भारत
निषसादासने	कृष्णो	राजानश्च	यथासनम्
दुःशासनः	सात्यकये	ददावासनमुत्तमम्	
विविंशतिर्ददौ	पीठं	काञ्चनं	कृतवर्मणे
अविदूरेऽथ	कृष्णस्य	कर्णदुर्योधनावुभौ	
एकासने	महात्मानौ	निषीदतुरमर्षणौ	॥४८॥
गान्धारराजः		शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः	
निषसादासने	राजा	सहपुत्रो	विशां
विदुरो	मणिपीठे	तु	शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे
संस्पृशन्नासनं		शौरैर्महामतिरुपाविशत्	॥५०॥

चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
 अमृतस्येव नात्प्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥५१॥
 अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
 व्यभाजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥५२॥
 ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
 न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥५३॥

* * *

९३. वैशंपायन उवाच

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
 वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥०१॥
 जीमूत इव घर्मान्ते सर्वा संश्रावयन्सभाम् ।
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥०२॥
 कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
 अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥०३॥
 राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
 विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥०४॥
 इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥०५॥
 कृपानुकम्पा कारुण्यमानुशंस्यं च भारत ।
 तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥०६॥
 तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥०७॥
 त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
 मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥०८॥
 ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
 धर्मार्थो पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥०९॥
 अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हतचेतसः ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥१०॥
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
 उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥११॥
 शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।
 न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥१२॥

त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
 पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥१३॥
 आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
 हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥१४॥
 तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
 शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥१५॥
 स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
 सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥१६॥
 धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
 न हि शक्यास्तथाभूता यत्रादपि नराधिप ॥१७॥
 न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
 इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥१८॥
 यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥१९॥
 सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥२०॥
 सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
 को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥२१॥
 लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
 प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥२२॥
 तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।
 श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥२३॥
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
 सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥२४॥
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वा पृथिवीं पृथिवीपते ॥२५॥
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्विजेष्यसे शत्रून्ष्व स्वार्थस्तवाखिलः ॥२६॥
 तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥२७॥
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
 क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥२८॥

पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
 यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥२९॥
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
 पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्नक्ष महतो भयात् ॥३०॥
 न पश्येम कुरुन्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
 क्षीणानुभयतः शूरान्नथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥३१॥
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥३२॥
 त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥३३॥
 शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
 अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥३४॥
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।
 सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥३५॥
 सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
 अमर्षाश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥३६॥
 हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
 तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥३७॥
 बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
 तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥३८॥
 भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
 मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥३९॥
 आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्निभिवाद्य प्रसाद्य च ।
 भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥४०॥
 द्वादशेमानी वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
 त्रयोदशं तथाजातैः सजने परिवत्सरम् ॥४१॥
 स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
 नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥४२॥
 तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
 नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥४३॥
 त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्नातुमर्हसि ।
 गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षमहे ॥४४॥

स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।
 गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥४५॥
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
 संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥४६॥
 आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥४७॥
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥४८॥
 विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
 न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
 धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥४९॥
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
 ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥५०॥
 शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
 ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
 धर्मार्थो संप्रधार्येव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥५१॥
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥५२॥
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥५३॥
 अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मं सतां सदा ।
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥५४॥
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥५५॥
 स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
 त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥५६॥
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।
 राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥५७॥
 स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
 क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥५८॥
 अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
 धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥५९॥

अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
 लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृहीष्व विशां पते ॥६०॥
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
 यते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥६१॥
 तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
 न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥६२॥

* * *

९४. वैशंपायन उवाच

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
 स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥०१॥
 कः स्विदुतरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
 इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥०२॥
 तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
 जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥०३॥
 इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥०४॥
 राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वा पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥०५॥
 स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥०६॥
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥०७॥
 इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
 दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥०८॥
 तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
 प्रत्यषेधन्त राजानं क्षाघमानं पुनः पुनः ॥०९॥
 प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥१०॥
 तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
 उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥११॥
 अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
 तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥१२॥

एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥१३॥

ब्राह्मणा ऊचुः

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥१४॥
श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥१५॥

राम उवाच

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिणीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥१६॥
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसावपराजितौ ॥१७॥
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥१८॥
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥१९॥

दम्भोद्भव उवाच

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥२०॥

नरनारायण उवूचतुः

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष्व बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥२१॥

राम उवाच

उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥२२॥
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥२३॥
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।

अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥२४॥

दम्भोद्भव उवाच

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥२५॥

राम उवाच

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥२६॥

तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥२७॥
ततोऽस्मै प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ।

अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥२८॥

तेषामक्षीणि कर्णाश्व नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥२९॥

स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥३०॥

तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥३१॥

मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥३२॥

कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥३३॥

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥३४॥

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥३५॥

सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥३६॥

तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥३७॥

काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥३८॥

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।

उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥३९॥
 स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
 मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥४०॥
 असंख्येया गुणाः पार्थ तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
 त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥४१॥
 नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
 विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥४२॥
 यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
 आर्या मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥४३॥
 अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥४४॥
 भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
 ततथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥४५॥

* * *

९५. वैशंपायन उवाच

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥०१॥
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥०२॥
 आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
 अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥०३॥
 निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
 वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥०४॥
 ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
 क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥०५॥
 मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
 तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥०६॥
 भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।
 मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥०७॥
 स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
 पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥०८॥
 बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।

बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥०९॥
 न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
 बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥१०॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥११॥
 मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥१२॥
 गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
 श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥१३॥
 तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
 ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥१४॥
 धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
 नराणामृद्धसत्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥१५॥
 मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
 कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥१६॥
 देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
 अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥१७॥
 न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
 अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥१८॥
 भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
 मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥१९॥
 न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
 रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥२०॥
 इत्यामन्त्र्य सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥२१॥

* * *

१६. कण्व उवाच

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
 वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥०१॥
 नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
 स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥०२॥
 मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।

यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥०३॥
 तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
 सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥०४॥
 अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
 दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥०५॥
 अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
 ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥०६॥
 तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
 महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥०७॥
 तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवतां निवेद्य ह ।
 वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥०८॥
 नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
 जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥०९॥

नारद उवाच

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
 पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥१०॥
 एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
 एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥११॥
 एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
 रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥१२॥
 ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
 आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥१३॥
 भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
 यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥१४॥
 एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
 दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥१५॥
 अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
 अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥१६॥
 अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
 दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥१७॥
 अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणहृदे ।
 वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥१८॥

एष	गाण्डीमयश्वापो	लोकसंहारसंभृतः		
रक्ष्यते	दैवतैर्नित्यं	यतस्तद्राण्डिवं	धनुः	॥१९॥
एष	कृत्ये	समुत्पन्ने	तत्तद्वारयते	बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन	प्राणेन	सततं	ध्रुवम्	॥२०॥
अशास्यानपि	शास्त्येष	रक्षोबन्धुषु	राजसु	।
सृष्टः	प्रथमजो	दण्डो	ब्रह्मणा	ब्रह्मवादिना ॥२१॥
एतच्छत्रं	नरेन्द्राणां	महच्छक्रेण	भाषितम्	।
पुत्राः	सलिलराजस्य	धारयन्ति	महोदयम्	॥२२॥
एतत्सलिलराजस्य	छत्रं	छत्रगृहे	स्थितम्	।
सर्वतः	सलिलं	शीतं	जीमूत	इव वर्षति ॥२३॥
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं	सलिलं	सोमनिर्मलम्		।
तमसा	मूर्च्छितं	याति	येन	नार्छति दर्शनम् ॥२४॥
बहून्यद्भुतरूपाणि		द्रष्टव्यानीह	मातले	।
तव	कार्योपरोधस्तु	तस्माद्रच्छाव	माचिरम्	॥२५॥

* * *

१७. नारद उवाच

एतत्तु	नागलोकस्य	नाभिस्थाने	स्थितं	पुरम् ।
पातालमिति	विख्यातं	दैत्यदानवसेवितम्		॥०१॥
इदमद्भिः	समं	प्राप्ता	ये	केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो	महानादं	नदन्ति	भयपीडिताः	॥०२॥
अत्रासुरोऽग्निः	सततं	दीप्यते	वारिभोजनः	।
व्यापारेण	धृतात्मानं	निबद्धं	समबुध्यत	॥०३॥
अत्रामृतं	सुरैः	पीत्वा	निहितं	निहतारिभिः ।
अतः	सोमस्य	हानिश्च	वृद्धिश्चैव	प्रदृश्यते ॥०४॥
अत्र	दिव्यं	हयशिरः	काले	पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति	सुवर्णाभं	वाभिरापूरयञ्जगत्		॥०५॥
यस्मादत्र	समग्रास्ताः	पतन्ति	जलमूर्तयः	।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते		पुरमुत्तमम्		॥०६॥
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं	गृहीत्वा	जगतो	हितः	।
मेघेष्वामुञ्चते	शीतं	यन्महेन्द्रः	प्रवर्षति	॥०७॥
अत्र	नानाविधाकारास्तिमयो	नैकरूपिणः		।
अप्सु	सोमप्रभां	पीत्वा	वसन्ति	जलचारिणः ॥०८॥

अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
 मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥०९॥
 उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिर्भिवृतः ।
 अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥१०॥
 अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
 दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥११॥
 अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
 भूतये सर्वभूतानामचरत्प उत्तमम् ॥१२॥
 अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिताः ।
 त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥१३॥
 यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
 येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥१४॥
 ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
 प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥१५॥
 पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।
 वरयिष्याव तं गत्वा यत्रमास्थाय मातले ॥१६॥
 अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥१७॥
 नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
 पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥१८॥
 अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
 धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥१९॥

कण्व उवाच

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
 न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥२०॥

* * *

१८. नारद उवाच

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
 दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥०१॥
 अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥०२॥
 अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।

दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥०३॥
 नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
 शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥०४॥
 असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।
 नैरृता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥०५॥
 दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च निवसन्त्यात्मरक्षिणः ।
 मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥०६॥
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥०७॥
 बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
 निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥०८॥
 पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
 कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥०९॥
 वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
 अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥१०॥
 पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
 शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥११॥
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
 मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥१२॥
 नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
 गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥१३॥
 आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
 रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥१४॥
 जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
 कामपुष्पफलांश्चैव पादपाङ्कामचारिणः ॥१५॥
 मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
 अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥१६॥

कण्व उवाच

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
 देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवोकसाम् ॥१७॥
 नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
 अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥१८॥

अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥१९॥

* * *

९९. नारद उवाच

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥०१॥
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥०२॥
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥०३॥
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥०४॥
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥०५॥
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥०६॥
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले क्षाद्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥०७॥
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥०८॥
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।
अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥०९॥
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥१०॥
त्रिवारः ससवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥११॥
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥१२॥
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥१३॥
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥१४॥

एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
 प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥१५॥
 यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
 तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥१६॥

* * *

१००. नारद उवाच

इदं रसातलं नाम ससमं पृथिवीतलम् ।
 यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥०१॥
 क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
 षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥०२॥
 अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
 पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥०३॥
 यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
 हृदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥०४॥
 पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥०५॥
 फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
 उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥०६॥
 अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
 निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥०७॥
 पूर्वा दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
 दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥०८॥
 पश्चिमा वारुणी दिक्च धारयते वै सुभद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥०९॥
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंजिताम् ॥१०॥
 आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥११॥
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।
 उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्रं च कौस्तुभम् ॥१२॥
 सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
 अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥१३॥

अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
 पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥१४॥
 न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
 परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥१५॥

* * *

१०१. नारद उवाच

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
 यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥०१॥
 एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
 तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥०२॥
 श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
 सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥०३॥
 इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
 सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥०४॥
 मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
 सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥०५॥
 सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
 शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥०६॥
 द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।
 महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥०७॥
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥०८॥
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥०९॥
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुरुरः कुकुणस्तथा ॥१०॥
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
 कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥११॥
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
 आसः कोटनकश्चैव शिखी निष्करिकस्तथा ॥१२॥
 तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
 द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥१३॥

करवीरः पीठरकः संवृतो वृत् एव च ।
 पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥१४॥
 दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।
 कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥१५॥
 विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
 बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥१६॥
 एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
 मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥१७॥

कण्व उवाच

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
 पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥१८॥
 स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
 द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥१९॥
 कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
 वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥२०॥
 प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
 मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥२१॥
 मातलिं प्रीतिमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
 निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥२२॥
 ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
 आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥२३॥
 एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
 नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥२४॥
 ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
 एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥२५॥
 क्रियतामत्र यत्रो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
 अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥२६॥

* * *

१०२. नारद उवाच

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
 शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥०१॥
 शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।

अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥०२॥
 अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
 देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥०३॥
 अनेन विजितानश्वैर्दोर्भर्या जयति वासवः ।
 अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥०४॥
 अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
 सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥०५॥
 तस्यास्य यत्राचरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
 सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥०६॥
 यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
 क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥०७॥
 यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
 कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥०८॥
 पौत्रस्यार्थं भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥०९॥
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
 सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥१०॥
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
 मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥११॥

कण्व उवाच

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
 त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥१२॥
 न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
 सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥१३॥
 कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
 अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
 भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥१४॥
 पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
 मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥१५॥
 ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
 तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥१६॥

मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
 जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥१७॥
 सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
 त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥१८॥
 शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
 सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥१९॥
 सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
 कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम ॥२०॥
 ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
 ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥२१॥
 संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
 ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥२२॥
 ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
 अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥२३॥
 मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
 लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥२४॥
 पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
 विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥२५॥

विष्णुरुवाच

ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
 त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥२६॥

कण्व उवाच

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
 न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥२७॥
 लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
 कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥२८॥
 नारदस्त्वार्थकश्चैव कृतकार्यो मुदा युतौ ।
 प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥२९॥

* * *

१०३. कण्व उवाच

गरुडस्ततु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
 आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥०१॥

पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥०२॥

गरुड उवाच

भगवन्किमवजानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥०३॥
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥०४॥
वृत्तश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥०५॥
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥०६॥
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥०७॥
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥०८॥
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥०९॥
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोद्दुमञ्जसा ॥१०॥
असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥११॥
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान्नोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥१२॥
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥१३॥
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥१४॥
अवजाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥१५॥
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥१६॥
सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।

विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥१७॥

कण्व उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदकदारुणम् ।

अक्षोभ्यं क्षोभयंस्ताक्षर्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥१८॥

गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।

अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥१९॥

त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।

अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥२०॥

इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।

यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥२१॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।

निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥२२॥

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।

एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥२३॥

न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।

ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥२४॥

विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।

मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥२५॥

स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।

विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥२६॥

भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।

भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥२७॥

क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।

बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥२८॥

न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥२९॥

ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।

मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥३०॥

तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्नणे ।

नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥३१॥

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।

धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥३२॥

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
 एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥३३॥
 तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
 वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥३४॥
 प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
 माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥३५॥

वैशंपायन उवाच

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।
 राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥३६॥
 कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
 ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥३७॥
 यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
 तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥३८॥

* * *

१०४. जनमेजय उवाच

अनर्थं जातनिर्बन्धं परार्थं लोभमोहितम् ।
 अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥०१॥
 ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
 सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥०२॥
 कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
 सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
 उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥०४॥

नारद उवाच

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥०५॥
 श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
 न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥०६॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा निर्बन्धतः प्राप्नो गालवेन पराजयः ॥०७॥
 विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।

अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥०८॥
 सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
 बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥०९॥
 विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
 परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥१०॥
 अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
 अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥११॥
 भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
 विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥१२॥
 भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्वाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
 स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥१३॥
 तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।
 गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥१४॥
 अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
 वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥१५॥
 स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं धियमाणं महर्षिणा ।
 तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥१६॥
 प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
 भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥१७॥
 क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
 धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥१८॥
 विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
 शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
 अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥१९॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
 प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥२०॥
 दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
 दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥२१॥
 दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
 स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
 किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥२२॥
 जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।

विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥२३॥
 असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
 किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥२४॥
 निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
 किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥२५॥
 एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥२६॥

* * *

१०५. नारद उवाच

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥०१॥
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
 शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥०२॥
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥०३॥
 कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥०४॥
 अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
 गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥०५॥
 अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
 ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥०६॥
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥०७॥
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥०८॥
 न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥०९॥
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥१०॥
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥११॥
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
 सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥१२॥
 अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवोकसाम् ।
 मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥१३॥
 अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥१४॥
 भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
 प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥१५॥
 एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
 दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥१६॥
 सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
 ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥१७॥
 विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
 पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥१८॥
 स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
 देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥१९॥

* * *

१०६. सुपर्ण उवाच

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
 ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥०१॥
 पूर्वा वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥०२॥
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥०३॥
 यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥०४॥
 हुतं यतोमुखैर्हृद्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
 एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥०५॥
 यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
 यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥०६॥
 यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
 सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥०७॥

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वत्येषा दिगुच्यते ।
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेषावृता सुरैः ॥०८॥
 अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
 पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥०९॥
 अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
 अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥१०॥
 अत्र दत्तानि सूर्येण यजूषि द्विजसत्तम ।
 अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥११॥
 अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
 अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥१२॥
 अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
 सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥१३॥
 ओंकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
 पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥१४॥
 प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
 शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥१५॥
 अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
 उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥१६॥
 एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
 एष पूर्वं दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥१७॥
 प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
 ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥१८॥

* * *

१०७. सुपर्ण उवाच

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
 गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥०१॥
 अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
 अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥०२॥
 अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
 इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥०३॥
 एतद्विद्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
 त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥०४॥

अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥०५॥
 अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥०६॥
 एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥०७॥
 नैरृतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥०८॥
 अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
 गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥०९॥
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥१०॥
 अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।
 मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥११॥
 अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
 रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥१२॥
 अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
 अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥१३॥
 अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
 अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
 अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥१४॥
 अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
 काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥१५॥
 अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
 लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥१६॥
 अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
 विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥१७॥
 अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥१८॥
 अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
 तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥१९॥
 अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।

अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥२०॥
 एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
 ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥२१॥

* * *

१०८. सुपर्ण उवाच

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥०१॥
 अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥०२॥
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥०३॥
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥०४॥
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
 निःश्वसन्तो महानागैरदिताः सुषुपुर्द्विज ॥०५॥
 अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
 अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥०६॥
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
 जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥०७॥
 अत्र देवीं दितिं सुसामात्मप्रसवधारिणीम् ।
 विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥०८॥
 अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥०९॥
 अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
 उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥१०॥
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
 स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यो जिघांसतः ॥११॥
 सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
 अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥१२॥
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
 आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥१३॥
 अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव ।

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
 अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥१४॥
 अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
 अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
 निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥१५॥
 अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
 अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥१६॥
 अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
 अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥१७॥
 अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
 महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥१८॥
 एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
 ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥१९॥
 * * *

१०९. सुपर्ण उवाच

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ।
 तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥०१॥
 उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
 मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥०२॥
 अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।
 नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥०३॥
 अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥०४॥
 अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्वाभ्यषिच्यत ॥०५॥
 अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
 प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥०६॥
 अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
 अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः ॥०७॥
 अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥०८॥
 अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।

अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥०९॥
 अत्र सौगन्धिकवनं नैरृतैरभिरक्ष्यते ।
 शाड्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥१०॥
 अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
 विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥११॥
 अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
 अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥१२॥
 अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
 ज्योतींषि चन्द्रसूर्यो च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥१३॥
 अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
 धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥१४॥
 न तेषां जायते सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।
 परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥१५॥
 यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
 तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥१६॥
 न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
 ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥१७॥
 अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
 अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥१८॥
 अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
 त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥१९॥
 अत्र राज्ञा मरुतेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
 उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥२०॥
 जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।
 साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥२१॥
 ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
 वद्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥२२॥
 अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
 कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥२३॥
 एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुतरा ।
 उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥२४॥
 एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ।

चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥२५॥
 उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
 पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥२६॥

* * *

११०. गालव उवाच

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
 नय मां ताक्षर्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥०१॥
 पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
 दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥०२॥
 अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
 इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्देवतैरहम् ।
 भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥०३॥

नारद उवाच

तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
 आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥०४॥

गालव उवाच

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
 भास्करस्येव पूर्वाहे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥०५॥
 पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
 प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥०६॥
 ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
 आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥०७॥
 समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
 वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥०८॥
 तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिङ्गिलान् ।
 नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥०९॥
 महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
 न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥१०॥
 शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
 न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥११॥
 तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।
 मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥१२॥

शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
 पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥१३॥
 स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
 तन्निवर्त महाङ्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥१४॥
 न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।
 संनिवर्त महावेग न वेगं विषहामि ते ॥१५॥
 गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
 एकतःश्यामकर्णानां शुभाणां चन्द्रवर्चसाम् ॥१६॥
 तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
 ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥१७॥
 नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
 न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥१८॥

नारद उवाच

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
 प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥१९॥
 नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
 न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥२०॥
 किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
 उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥२१॥
 तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
 अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥२२॥

* * *

१११. नारद उवाच

ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
 शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥०१॥
 अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
 तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः ॥०२॥
 सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
 भुक्त्वा तृसावुभौ भूमौ सुसौ तावन्नमोहितौ ॥०३॥
 मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
 अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥०४॥
 मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।

गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥०५॥
 किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
 वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥०६॥
 किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥०७॥
 सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
 इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥०८॥
 यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
 यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥०९॥
 सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
 मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥१०॥
 तदेवं बहुमानाते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥११॥
 सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
 न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥१२॥
 निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
 लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥१३॥
 हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
 आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥१४॥
 आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
 आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१५॥
 तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।
 न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥१६॥
 भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
 बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥१७॥
 अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
 नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥१८॥
 विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥१९॥
 यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
 तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥२०॥
 प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।

यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥२१॥
 सुपर्णोऽथाब्रवीदीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
 प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥२२॥
 तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
 नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥२३॥

* * *

११२. नारद उवाच

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
 निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।
 यस्माद्धिरण्यं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥०१॥
 धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
 तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥०२॥
 नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
 मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चितार्जितं धनम् ॥०३॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
 एवं न शक्यते लब्धुमलब्धयं द्विजर्षभ ॥०४॥
 ऋते च धनमश्वानां नावासिर्विद्यते तव ।
 अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
 अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥०५॥
 अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥०६॥
 ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।
 स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥०७॥
 विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
 एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥०८॥
 तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
 प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥०९॥
 प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घादिं भोजनं वरम् ।
 पृष्ट्वागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥१०॥
 अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
 विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्धर्षण्ययुतशो नृप ॥११॥
 सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।

तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥१२॥
 असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।
 अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥१३॥
 एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।
 अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥१४॥
 गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
 इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥१५॥
 सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
 अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥१६॥
 प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
 कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥१७॥
 तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
 स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥१८॥
 यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
 तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥१९॥
 पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
 शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥२०॥

* * *

११३. नारद उवाच

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
 विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥०१॥
 यथा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
 ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥०२॥
 दृष्ट्वा प्रियसखं ताक्षर्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
 निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥०३॥
 अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥०४॥
 अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।
 अद्यायं तारितो देशो मम ताक्षर्यं त्वयानघ ॥०५॥
 वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
 न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥०६॥
 न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।

न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥०७॥
 ततु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
 अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥०८॥
 नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते ।
 यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥०९॥
 हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
 हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥१०॥
 तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
 इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥११॥
 सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
 काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥१२॥
 अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥१३॥
 स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥१४॥
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
 पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥१५॥
 उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छय जगाम भवनं स्वकम् ॥१६॥
 गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।
 चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥१७॥
 सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
 अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥१८॥
 कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
 प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥१९॥
 तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।
 कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥२०॥
 इयं शुल्केन भार्यार्थं हर्यश्वं प्रतिगृह्यताम् ।
 शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥२१॥

* * *

११४. नारद उवाच

हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।

दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥०१॥
 उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
 गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥०२॥
 बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
 बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥०३॥
 समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
 ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥०४॥

गालव उवाच

एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥०५॥
 ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
 अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥०६॥

नारद उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
 उवाच गालवं दीनो राजर्षिरृषिसत्तमम् ॥०७॥
 द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
 एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥०८॥
 सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
 अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥०९॥
 एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥१०॥
 प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
 स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥११॥
 नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
 भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥१२॥
 क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
 एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥१३॥
 एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
 हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥
 इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
 चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥१५॥
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।

समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥१६॥
 ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
 वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥१७॥
 अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
 उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतिमानसम् ॥१८॥
 जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
 कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥१९॥
 हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
 दुर्लभत्वाद्द्वयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥२०॥
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
 कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥२१॥
 त्वय्येव तावतिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
 प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥२२॥

* * *

११५. गालव उवाच

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
 दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥०१॥
 तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
 धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥०२॥

नारद उवाच

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
 गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥०३॥

दिवोदास उवाच

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
 काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्विजसत्तम ॥०४॥
 एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
 मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥०५॥
 स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥०६॥

नारद उवाच

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
 विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥०७॥

रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
 स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥०८॥
 यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
 वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्या धनेश्वरः ॥०९॥
 यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्वव्यां च यथोदधिः ।
 यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥१०॥
 अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
 च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥११॥
 अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
 यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥१२॥
 रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
 बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥१३॥
 यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरुरवाः ।
 ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥१४॥
 तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
 माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥१५॥
 अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
 समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥१६॥
 निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
 यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥१७॥
 दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
 कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥१८॥

* * *

११६. नारद उवाच

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
 माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥०१॥
 गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
 जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥०२॥
 तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
 इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥०३॥
 अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
 सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥०४॥

शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥०५॥
 गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
 यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥०६॥
 अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
 पितृन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥०७॥
 न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
 न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥०८॥
 एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
 उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥०९॥
 श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥१०॥
 शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
 इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥११॥
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
 पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥१२॥
 मूल्येनापि समं कुर्या तवाहं द्विजसत्तम ।
 पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥१३॥
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
 न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥१४॥
 सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
 कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥१५॥
 तथा तु बहुकल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
 उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥१६॥
 उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
 रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥१७॥
 कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्दरेषु च ।
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥१८॥
 हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
 वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥१९॥
 ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
 शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥२०॥

उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन्दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥२१॥

* * *

११७. नारद उवाच

गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥०१॥
गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।
चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥०२॥
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥०३॥
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥०४॥
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥०५॥
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयॉल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥०६॥
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥०७॥
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हतान्यासन्वितस्तया ।
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥०८॥
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥०९॥
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥१०॥

गालव उवाच

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानी शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥११॥
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥१२॥
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।

भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥१३॥

नारद उवाच

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।

कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥१४॥

किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।

पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥१५॥

प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।

अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥१६॥

स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥१७॥

जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥१८॥

अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।

निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥१९॥

गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।

मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥२०॥

जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।

सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥२१॥

तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।

चत्वारश्वैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥२२॥

गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।

पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥२३॥

* * *

११८. नारद उवाच

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।

उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥०१॥

गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।

पूर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥०२॥

नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।

शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥०३॥

नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥०४॥

निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वनं वृतवती वरम् ॥०५॥
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥०६॥
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥०७॥
वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥०८॥
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥०९॥
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥१०॥
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥११॥
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥१२॥
पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥१३॥
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥१४॥
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥१५॥
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।
ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥१६॥
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥१७॥
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥१८॥
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥१९॥
एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥२०॥

विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
 पृष्ठा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥२१॥
 सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
 स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥२२॥

* * *

११९. नारद उवाच

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
 कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥०१॥
 म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
 विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥०२॥
 अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।
 शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥०३॥
 किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥०४॥
 ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
 अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥०५॥
 अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
 ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥०६॥
 अतीव मदमतस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
 मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
 न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥०७॥
 पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
 पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥०८॥
 एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
 चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥०९॥
 प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
 वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥१०॥
 तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
 ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥११॥
 भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
 स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥१२॥
 श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।

मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥१३॥
 चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
 पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥१४॥
 तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
 को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥१५॥
 यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
 न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥१६॥

ययातिरुवाच

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
 पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥१७॥

राजान ऊचुः

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
 सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥

ययातिरुवाच

नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
 न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥१९॥

नारद उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
 माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥२०॥
 किमागमनकृत्यं ते किं कुर्वः शासनं तव ।
 आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥२१॥
 तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
 पितरं समुपागच्छयति सा ववन्द च ॥२२॥
 दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
 दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।
 इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥२३॥
 अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।
 मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥२४॥
 यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।
 तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥२५॥
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
 अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥२६॥

उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
 मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥२७॥
 अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
 तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥२८॥

* * *

१२०. नारद उवाच

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
 ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥०१॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
 दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥०२॥
 ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
 ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥०३॥
 प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
 तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥०४॥
 यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
 यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥०५॥
 ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
 यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥०६॥
 प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
 वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥०७॥
 शिबिरोशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
 यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥०८॥
 संगरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥०९॥
 यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।
 त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥१०॥
 यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
 प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥११॥
 अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
 अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥१२॥
 शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥१३॥

न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
 क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥१४॥
 यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
 तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥१५॥
 एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
 ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥१६॥
 दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥१७॥

राजान ऊचुः

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिवः ॥१८॥

* * *

१२१. नारद उवाच

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥०१॥
 अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
 परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥०२॥
 अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
 कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥०३॥
 उपगीतोपनृतश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभिनिस्वनैः ॥०४॥
 अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
 अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥०५॥
 प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
 निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥०६॥
 चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
 अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
 पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥०७॥
 आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
 येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥०८॥
 प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।

स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥०९॥

ययातिरुवाच

भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चितं छेतुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥१०॥
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥११॥
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥१२॥

पितामह उवाच

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥१३॥
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥१४॥
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥१५॥
नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥१६॥
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥१७॥

नारद उवाच

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥१८॥
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥१९॥
तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥२०॥

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥२१॥
इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥२२॥

* * *

१२२. धृतराष्ट्र उवाच

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥०२॥
न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अङ्गं दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥०३॥
अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥०४॥
ततोऽभ्यावृत्य वाष्प्यो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥०५॥
दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥०६॥
महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥०७॥
दौष्कृलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥०८॥
धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥०९॥
विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।
अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥१०॥
अनेकशस्त्वन्निमित्तमयशस्यं च भारत ।
तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥११॥
भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥१२॥
प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥१३॥
तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥१४॥
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥१५॥

ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥१६॥
 ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥१७॥
 एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
 उत्तमापद्रतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥१८॥
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥१९॥
 श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥२०॥
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥२१॥
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥२२॥
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
 शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥२३॥
 सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
 शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥२४॥
 मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
 स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥२५॥
 योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
 परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥२६॥
 स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
 अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥२७॥
 को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
 अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥२८॥
 जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥२९॥
 मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
 त्वयि सम्यङ्गहाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥३०॥
 त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥३१॥

त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
 धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥३२॥
 पृथक्कु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
 मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥३३॥
 इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥३४॥
 कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥३५॥
 उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
 लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥३६॥
 स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥३७॥
 आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥३८॥
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
 अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥३९॥
 त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥४०॥
 अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिदुध्यते नरः ।
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥४१॥
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
 तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥४२॥
 पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
 पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥४३॥
 दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ।
 एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥४४॥
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥४५॥
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥४६॥
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥४७॥

भूरिश्रवाः सौमदतिरधत्थामा जयद्रथः ।
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥४८॥
 अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
 मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥४९॥
 दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
 योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाद्रजेद्रुहान् ॥५०॥
 किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
 यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥५१॥
 यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
 अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥५२॥
 तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥५३॥
 तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
 आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥५४॥
 मदिद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।
 युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥५५॥
 बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
 पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥५६॥
 पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृञ्जातीन्संबन्धिनस्तथा ।
 त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥५७॥
 अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
 कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥५८॥
 त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
 महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥५९॥
 मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
 अर्थं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥६०॥
 पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
 संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥६१॥

* * *

१२३. वैशंपायन उवाच

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥०१॥

कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
 अनुपश्यस्व ततात मा मन्युवशमन्वगाः ॥०२॥
 अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
 श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥०३॥
 धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
 तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥०४॥
 इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
 जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भंशयिष्यसि ॥०५॥
 आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
 सहमित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्भंशयिष्यसि ॥०६॥
 अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
 पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥०७॥
 मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
 पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥०८॥
 अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
 अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥०९॥
 धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
 तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥१०॥
 प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
 आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥११॥
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।
 मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥१२॥
 ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
 वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥१३॥
 मा कुरुञ्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।
 वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥१४॥
 एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
 यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥१५॥
 यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
 कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥१६॥
 किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।

न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥१७॥
 तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षतापि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥१८॥
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
 इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥१९॥
 यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हदा ।
 हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥२०॥
 भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
 कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥२१॥
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥२२॥
 दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
 आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥२३॥
 अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥२४॥
 सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
 चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥२५॥
 वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।
 कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥२६॥
 शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
 त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥२७॥

* * *

१२४. वैशंपायन उवाच

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥०१॥
 यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
 यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्वलम् ॥०२॥
 यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
 ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥०३॥
 यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
 भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥०४॥
 यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिर्हर्षयन् ।

यावन्न	शातयत्याजौ	शिरांसि	गजयोधिनाम्	॥०५॥
गदया	वीरघातिन्या	फलानीव	वनस्पतेः	
कालेन	परिपक्वानि	तावच्छाम्यतु	वैशसम्	॥०६॥
नकुलः	सहदेवश्च	धृष्टद्युम्नश्च	पार्षतः	
विराटश्च	शिखण्डी	च शैशुपालिश्च	दंशिताः	॥०७॥
यावन्न	प्रविशन्त्येते	नक्रा	इव महार्णवम्	
कृतास्त्राः	क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु		वैशसम्	॥०८॥
यावन्न	सुकुमारेषु	शरीरेषु	महीक्षिताम्	
गार्ध्रपत्राः	पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु		वैशसम्	॥०९॥
चन्दनागरुदिग्धेषु	हारनिष्कधरेषु		च	
नोरःसु	यावद्योधानां	महेष्वासैर्महेषवः		॥१०॥
कृतास्त्रैः	क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः			
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते	तावच्छाम्यतु		वैशसम्	॥११॥
अभिवादयमानं	त्वां शिरसा	राजकुञ्जरः		
पाणिभ्यां	प्रतिगृह्णातु	धर्मराजो	युधिष्ठिरः	॥१२॥
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं	दक्षिणं	ते	सुदक्षिणः	
स्कन्धे	निक्षिपतां	बाहुं शान्तये	भरतर्षभ	॥१३॥
रत्नौषधिसमेतेन	रत्नाङ्गुलितलेन		च	
उपविष्टस्य	पृष्ठं	ते पाणिना	परिमार्जतु	॥१४॥
शालस्कन्धो	महाबाहुस्त्वां	स्वजानो	वृकोदरः	
साम्नाभिवदतां	चापि	शान्तये	भरतर्षभ	॥१५॥
अर्जुनेन	यमाभ्यां	च त्रिभिस्तैरभिवादितः		
मूर्ध्नि	तान्समुपाघ्राय	प्रेम्णाभिवद	पार्थिव	॥१६॥
दृष्ट्वा	त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भातृभिः	सह	संगतम्	
यावदानन्दजाश्रूणि	प्रमुञ्चन्तु	नराधिपाः		॥१७॥
घुष्यतां	राजधानीषु	सर्वसंपन्महीक्षिताम्		
पृथिवी	भातृभावेन	भुज्यतां	विज्वरो भव	॥१८॥

* * *

१२५. वैशंपायन उवाच

श्रुत्वा	दुर्योधनो	वाक्यमप्रियं	कुरुसंसदि	
प्रत्युवाच	महाबाहुं	वासुदेवं	यशस्विनम्	॥०१॥
प्रसमीक्ष्य	भवानेतद्वक्तुमर्हति	केशव		

मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥०२॥
 भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
 भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥०३॥
 भवान्क्षता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
 मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥०४॥
 न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।
 अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥०५॥
 न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
 विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥०६॥
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥०७॥
 यत्पुनर्द्रविणं किंचित्त्राजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥०८॥
 अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥०९॥
 केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।
 अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥१०॥
 किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
 धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥११॥
 न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
 वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥१२॥
 न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
 उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥१३॥
 न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
 देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥१४॥
 स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
 शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥१५॥
 मुख्यश्वैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
 यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥१६॥
 ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
 अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥१७॥
 कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।

भयादृतिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥१८॥
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥१९॥
 इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
 धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्धिधः ॥२०॥
 अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
 एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥२१॥
 राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
 न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥२२॥
 यावच्च राजा धियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
 न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥२३॥
 यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
 अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥२४॥
 न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ।
 ध्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥२५॥
 यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णायाम् विध्येदग्रेण माधव ।
 तावदप्यपरित्याज्यं भूर्मेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥२६॥

* * *

१२६. वैशंपायन उवाच

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥०१॥
 लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
 स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥०२॥
 यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
 पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥०३॥
 श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥०४॥
 कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
 तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्सेनाजिह्वचारिणः ॥०५॥
 अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
 असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥०६॥
 तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥०७॥
 कश्चान्यो ज्ञातिभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
 आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥०८॥
 कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥०९॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
 दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥१०॥
 सम्यग्वृत्तेष्वनुबन्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
 स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥११॥
 नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥१२॥
 सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।
 आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥१३॥
 ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
 मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥१४॥
 विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
 सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥१५॥
 एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
 कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥१६॥
 कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
 मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥१७॥
 मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥१८॥
 शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।
 न च रोचयसे राजन्किमन्यद्वुद्धिलाघवात् ॥१९॥
 न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥२०॥
 एवं ब्रुवति दाशार्हं दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥२१॥
 न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
 बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥२२॥
 वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।

पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥२३॥
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥२४॥
 विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥२५॥
 सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
 अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥२६॥
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥२७॥
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥२८॥
 धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥२९॥
 दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥३०॥
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥३१॥
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥३२॥
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।
 प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥३३॥
 तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
 क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥३४॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
 भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥३५॥
 भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
 जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मन्युवशं गतः ॥३६॥
 उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
 ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥३७॥
 आहुकः पुनरस्माभिर्जातिभिश्चापि सत्कृतः ।
 उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥३८॥
 कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ।

संभूय	सुखमेधन्ते	भारतान्धकवृष्णयः	॥३९॥
अपि	चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी	प्रजापतिः	
व्यूढे	देवासुरे	युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु	॥४०॥
द्वैधीभूतेषु	लोकेषु	विनश्यत्सु	च भारत
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो		भगवाँल्लोकभावनः	॥४१॥
पराभविष्यन्त्यसुरा	दैतेया	दानवैः	सह
आदित्या	वसवो	रुद्रा	भविष्यन्ति दिवोकसः ॥४२॥
देवासुरमनुष्याश्च		गन्धर्वोरगराक्षसाः	
अस्मिन्युद्धे	सुसंयता	हनिष्यन्ति	परस्परम् ॥४३॥
इति	मत्वाब्रवीद्धर्म	परमेष्ठी	प्रजापतिः
वरुणाय	प्रयच्छैतान्बद्ध्वा	दैतेयदानवान्	॥४४॥
एवमुक्तस्ततो	धर्मो	नियोगात्परमेष्ठिनः	
वरुणाय	ददौ	सर्वान्बद्ध्वा	दैतेयदानवान् ॥४५॥
तान्बद्ध्वा	धर्मपाशैश्च	स्वैश्च	पाशैर्जलेश्वरः
वरुणः	सागरे	यतो नित्यं	रक्षति दानवान् ॥४६॥
तथा	दुर्योधनं	कर्णं	शकुनिं चापि सौबलम्
बद्ध्वा	दुःशासनं	चापि	पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत् ॥४७॥
त्यजेत्कुलार्थं	पुरुषं	ग्रामस्यार्थं	कुलं त्यजेत्
ग्रामं	जनपदस्यार्थं	आत्मार्थं	पृथिवीं त्यजेत् ॥४८॥
राजन्दुर्योधनं	बद्ध्वा	ततः	संशाम्य पाण्डवैः
त्वत्कृते	न	विनश्येयुः	क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥४९॥

* * *

१२७. वैशंपायन उवाच

कृष्णस्य	वचनं	श्रुत्वा	धृतराष्ट्रो	जनेश्वरः	
विदुरं	सर्वधर्मज्ञं	त्वरमाणोऽभ्यभाषत्			॥०१॥
गच्छ	तात	महाप्राज्ञां	गान्धारीं	दीर्घदर्शिनीम्	
आनयेह	तया	सार्धमनुनेष्यामि	दुर्मतिम्		॥०२॥
यदि	सापि	दुरात्मानं	शमयेद्दुष्टचेतसम्		
अपि	कृष्णस्य	सुहृदस्तिष्ठेम	वचने	वयम्	॥०३॥
अपि	लोभाभिभूतस्य		पन्थानमनुदर्शयेत्		
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य	समर्थं	ब्रुवती	वचः		॥०४॥
अपि	नो	व्यसनं	घोरं	दुर्योधनकृतं	महत्

शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥०५॥
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
 आनयामास गान्धारी धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥०६॥

धृतराष्ट्र उवाच

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
 ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥०७॥
 अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
 सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥०८॥

वैशंपायन उवाच

सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।
 अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥०९॥
 आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
 न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥१०॥
 त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
 यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥११॥
 स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
 अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥१२॥
 राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
 दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ॥१३॥
 कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
 भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥१४॥
 या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः ।
 निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥१५॥
 शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 मातुश्च वचनात्क्षता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥१६॥
 स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
 अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥१७॥
 तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
 विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥१८॥
 दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
 हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥१९॥
 भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।

भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥२०॥
 न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
 अवासुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥२१॥
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्रीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
 विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥२२॥
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥२३॥
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
 राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥२४॥
 इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
 इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥२५॥
 अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥२६॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥२७॥
 आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥२८॥
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥२९॥
 क्षुद्राक्षणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥३०॥
 याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
 बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥३१॥
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
 सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥३२॥
 सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
 ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥३३॥
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
 स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥३४॥
 एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिर्बर्हणैः ।
 पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥३५॥
 यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।

आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥३६॥
 प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥३७॥
 सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
 प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥३८॥
 न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थो कुतः सुखम् ।
 न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥३९॥
 भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्निकेन च ।
 दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिदम ॥४०॥
 तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
 यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥४१॥
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिदम ।
 यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं महीक्षिताम् ॥४२॥
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
 सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥४३॥
 श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
 पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥४४॥
 निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
 स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥४५॥
 अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
 शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥४६॥
 न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।
 सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥४७॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
 धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥४८॥
 अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीघनः ।
 सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥४९॥
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥५०॥
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
 पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥५१॥
 राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।

न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥५२॥
 न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
 तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥५३॥

* * *

१२८. वैशंपायन उवाच

तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
 पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥०१॥
 ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।
 सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥०२॥
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
 दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥०३॥
 पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
 सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥०४॥
 वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
 प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥०५॥
 श्रुत्वा गृहीतं वाष्प्यं पाण्डवा हतचेतसः ।
 निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥०६॥
 अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
 अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
 निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥०७॥
 तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
 क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥०८॥
 तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
 इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥०९॥
 तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
 अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥१०॥
 व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
 यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥११॥
 स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
 आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥१२॥
 धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
 तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे स्मयन्निव ॥१३॥

धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
 मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥१४॥
 पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
 धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥१५॥
 इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥१६॥
 सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
 धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥१७॥
 राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
 अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥१८॥
 इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
 निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥१९॥
 इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
 आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥२०॥
 अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
 सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥२१॥
 न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
 न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥२२॥
 विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥२३॥
 राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृहीयुरोजसा ।
 एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥२४॥
 एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
 न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥२५॥
 पाण्डवार्थं हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्वास्यन्ति ते सुताः ।
 एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥२६॥
 अथैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
 निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥२७॥
 इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
 संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥२८॥
 एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
 अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥२९॥

एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥३०॥
 सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
 शक्नुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥३१॥
 ततो दुर्योधनं क्षता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
 अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥३२॥
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥३३॥
 नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
 पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥३४॥
 अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
 यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥३५॥
 त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
 पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥३६॥
 यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
 तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥३७॥
 देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
 न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥३८॥
 दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥३९॥
 इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षतापि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥४०॥
 सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥४१॥
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥४२॥
 निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्ध्वा महासुराः ।
 ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥४३॥
 प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥४४॥
 अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थं भरतर्षभ ॥४५॥

अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥४६॥
 जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥४७॥
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥४८॥
 एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥४९॥
 अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥५०॥
 तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥५१॥
 प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥५२॥

* * *

१२९. वैशंपायन उवाच

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
 दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥०१॥
 एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
 परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥०२॥
 इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
 इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥०३॥
 एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
 तस्य संस्मयतः शौरैर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
 अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥०४॥
 तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
 लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥०५॥
 आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥०६॥
 प्रादुरास्तां तथा दोर्भर्या संकर्षणधनंजयौ ।
 दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥०७॥

भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥०८॥
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥०९॥
 अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
 नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥१०॥
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ।
 रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥११॥
 तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
 न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥१२॥
 ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
 संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥१३॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
 देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥१४॥
 चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
 विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥१५॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
 तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥१६॥
 ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
 ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥१७॥
 ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
 तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तद्भुतमभूत्तदा ॥१८॥
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
 अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥१९॥
 अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥२०॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥२१॥
 सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥२२॥

तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
 वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥२३॥
 उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥२४॥
 यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
 प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥२५॥
 कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
 विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥२६॥
 न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।
 ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥२७॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
 शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥२८॥
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥२९॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादसकृदुत्थितः ॥३०॥
 वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥३१॥
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥३२॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥३३॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥३४॥

* * *

१३०. वैशंपायन उवाच

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्वरणावभिवाद्य च ।
 आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥०१॥

वासुदेव उवाच

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्रहीतवान् ॥०२॥
 कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।

आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥०३॥
 किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
 तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥०४॥

कुन्त्युवाच

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥०५॥
 श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥०६॥
 अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
 उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ॥०७॥
 कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
 शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ॥०८॥
 मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।
 पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥०८॥
 बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
 ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥०९॥
 मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
 बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥१०॥
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥११॥
 राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
 स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥१२॥
 दण्डनीतिः स्वधर्मण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च यच्छति ॥१३॥
 दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कात्स्नर्येन वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥१४॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
 इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥१५॥
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥१६॥
 कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।

प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्रुते ॥१७॥
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥१८॥
 राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिवृतं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥१९॥
 न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
 प्रजापालनसंभूतं किञ्चित्प्राप फलं नृपः ॥२०॥
 न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥२१॥
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
 माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥२२॥
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥२३॥
 पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥२४॥
 एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
 ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्या तात पीडिताः ॥२५॥
 यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
 प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥२६॥
 दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयापरम् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥२७॥
 ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
 वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥२८॥
 भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
 क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥२९॥
 पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥३०॥
 इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
 परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥३१॥
 युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
 मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥३२॥

* * *

१३१. कुन्त्युवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥०१॥
 अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।
 यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥०२॥
 क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
 विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥०३॥
 विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
 निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
 अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥०४॥
 न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
 निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥०५॥
 यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
 मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।
 मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥०६॥
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
 अमित्रान्न्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥०७॥
 सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
 सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥०८॥
 अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रमाश्वेव निधनं व्रज ।
 अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥०९॥
 अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
 विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥१०॥
 त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्ब्रह्मतो यथा ।
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ॥११॥
 मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रयस्व स्वकर्मणा ।
 मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥१२॥
 अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
 मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्खा जिजीविषुः ।
 मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥१३॥
 मा ह स्म कस्यचिद्रेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
 कृत्वा मानुष्यकं कर्म सूत्वाजिं यावदुत्तमम् ।

धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥१४॥
 अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
 आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥१५॥
 उद्गावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
 धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥१६॥
 इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।
 विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥१७॥
 शत्रुनिमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
 विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ।
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥१८॥
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
 उद्गावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥१९॥
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥२०॥
 दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥२१॥
 श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥२२॥
 न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
 नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥२३॥
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥२४॥
 अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥२५॥
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥२६॥
 अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
 कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥२७॥
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥२८॥
 मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
 ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥२९॥

एतावानेव पुरुषो यदमर्षो यदक्षमी ।
 क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥३०॥
 संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
 अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥३१॥
 एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
 आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥३२॥
 पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
 तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥३३॥
 शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥३४॥
 य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
 अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥३५॥

पुत्र उवाच

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
 किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३६॥

मातोवाच

किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
 ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्ब्रजन्तु नः ॥३७॥
 भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
 कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥३८॥
 अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
 पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥३९॥
 यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
 पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥४०॥
 यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
 त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥४१॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
 स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥४२॥

* * *

१३२. विदुरोवाच

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
 निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥०१॥

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
 क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥०२॥
 अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
 नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥०३॥
 सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
 दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥०४॥
 सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
 अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥०५॥
 तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
 काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥०६॥
 संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
 अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥०७॥
 सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥०८॥
 तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।
 तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥०९॥
 यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
 तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥१०॥
 समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
 एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥११॥
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥१२॥
 पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
 दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥१३॥
 अहं महाकुले जाता हृदाद्धदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्री परमपूजिता ॥१४॥
 महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
 पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥१५॥
 यदा मां चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
 न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥१६॥
 दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्कपुरोहितान् ।
 अवृत्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥१७॥

यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
 श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥१८॥
 नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
 न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥१९॥
 वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
 सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥२०॥
 अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
 कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥२१॥
 सर्वे ते शत्रवः सहा न चेज्जीवितुमिच्छसि ।
 अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥२२॥
 निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
 एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥२३॥
 इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥२४॥
 नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
 सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥२५॥
 यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
 तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥२६॥
 त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
 अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥२७॥
 राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
 प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥२८॥
 स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
 रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥२९॥
 जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
 मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥३०॥
 अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
 अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥३१॥
 उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।
 मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥३२॥
 युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
 यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।

वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥३३॥
 यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
 पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥३४॥
 नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
 न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥३५॥
 अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
 पूर्वेः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥३६॥
 यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
 भयादृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥३७॥
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥३८॥
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥३९॥
 नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
 ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥४०॥

* * *

१३३. पुत्र उवाच

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
 मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥०१॥
 अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
 ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥०२॥
 किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
 किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥०३॥

मातोवाच

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
 तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम् ॥०४॥
 स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
 अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
 असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥०५॥
 तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
 खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥०६॥
 सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।

अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥०७॥
 तव स्याद्यदि सदृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
 धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
 दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥०८॥
 यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनसृणा ।
 अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥०९॥
 अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
 सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥१०॥
 युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
 क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
 जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥११॥
 न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
 यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥१२॥
 मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
 निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥१३॥
 आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
 अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥१४॥
 इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
 यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥१५॥
 प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
 ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥१६॥

पुत्र उवाच

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
 कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥१७॥

मातोवाच

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।
 चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥१८॥
 अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
 अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥१९॥

पुत्र उवाच

अकोशस्यासहायस्य कुतः स्विद्विजयो मम ।
 इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।

राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥२०॥
 ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
 तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥२१॥

मातोवाच

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥२२॥
 अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
 सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥२३॥
 अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
 अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥२४॥
 ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
 अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥२५॥
 यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।
 नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥२६॥
 उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
 भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
 मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्वरैः सह ॥२७॥
 प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
 अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥२८॥
 निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
 अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
 पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥२९॥
 क्रुद्धाल्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिसान्विमनितान् ।
 स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥३०॥
 एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
 महावेग इवोद्धृतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥३१॥
 तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
 ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥३२॥
 यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्रं त्यक्तजीवितम् ।
 तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥३३॥
 तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।

निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥३४॥
 निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
 धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥३५॥
 स्वखलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
 अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥३६॥
 शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
 अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥३७॥

* * *

१३४. मातोवाच

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
 अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥०१॥
 दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
 राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥०२॥
 शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
 अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥०३॥
 य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
 अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
 शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥०४॥
 अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
 ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
 मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥०५॥
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
 उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥०६॥
 यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
 कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥०७॥
 अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
 तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥०८॥
 सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
 सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥०९॥
 तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
 ईषदुज्जिहतः किञ्चित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥१०॥

पुत्र उवाच

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
 तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥११॥
 उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
 यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥१२॥
 अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
 किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥१३॥
 अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
 उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥१४॥

कुन्त्युवाच

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
 तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥१५॥
 इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
 राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥१६॥
 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
 महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥१७॥
 इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
 अभीक्षणं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥१८॥
 विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥१९॥
 अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
 धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥२०॥
 नियन्तारमसाधूनां गोसारं धर्मचारिणाम् ।
 तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥२१॥

* * *

१३५. कुन्त्युवाच

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
 उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥०१॥
 अथान्तरिक्षे वागासीद्विव्यरूपा मनोरमा ।
 सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥०२॥
 एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
 भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥०३॥
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।

हत्वा कुरुन्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥०४॥
 पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥०५॥
 तं सत्यसंधं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
 यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
 तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत ॥०६॥
 धर्मधेदस्ति वाष्पेय तथा सत्यं भविष्यति ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥०७॥
 नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
 नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥०८॥
 एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
 न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥०९॥
 विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
 यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥१०॥
 सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
 ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥११॥
 युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
 यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥१२॥
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
 विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥१३॥
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥१४॥
 यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
 पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥१५॥
 न राज्यहरणं दुःखं यूते चापि पराजयः ।
 प्रराजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥१६॥
 यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
 अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥१७॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥१८॥
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥१९॥
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥२०॥
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
 दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
 पश्यतां कुरूवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥२१॥
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
 मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥२२॥

वैशंपायन उवाच

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥२३॥
 ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
 आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥२४॥
 ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
 जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥२५॥
 प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
 दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥२६॥
 ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
 मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥२७॥
 विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
 ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥२८॥
 ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
 हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥२९॥
 ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
 उच्चैः सूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥३०॥

* * *

१३६. वैशंपायन उवाच

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥०१॥
 श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
 वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥०२॥

तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
 न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥०३॥
 क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।
 सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥०४॥
 कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चमम् ।
 गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
 सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥०५॥
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥०६॥
 दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
 रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥०७॥
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
 मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥०८॥
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वा मृत्योर्दृष्टान्तरं गताम् ॥०९॥
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः क्षक्ष्णवाक्शुचिः ।
 तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥१०॥
 दृष्टश्चेत्त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
 प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥११॥
 तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
 अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिदम ॥१२॥
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
 प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१३॥
 सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
 परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥१४॥
 सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
 अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥१५॥
 आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
 तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥१६॥
 मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
 संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥१७॥
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्तं भ्रातृभिः सह ।

समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥१८॥
 अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
 ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥१९॥
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
 उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥२०॥
 विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
 उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृतना तव ॥२१॥
 वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
 गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥२२॥
 नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
 शिवाश्वाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥२३॥
 कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
 त्वय्यायतो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥२४॥
 न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
 तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥२५॥
 भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
 श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
 यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥२६॥

* * *

१३७. वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
 संहृत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥०१॥
 तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
 पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥०२॥

भीष्म उवाच

शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
 प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥०३॥

द्रोण उवाच

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
 बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥०४॥
 तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
 क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥०५॥

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
 मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥०६॥
 मित्रधुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
 न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥०७॥
 वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
 चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥०८॥
 मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
 अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥०९॥
 त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
 वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥१०॥
 अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
 सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥११॥
 वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।
 स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥१२॥
 द्रौपदीसहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
 वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥१३॥
 निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
 तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥१४॥
 कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
 स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥१५॥
 दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
 आवयोरगतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥१६॥
 त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
 विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥१७॥
 द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
 तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥१८॥
 मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥१९॥
 सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
 तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥२०॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
 सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥२१॥

अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥२२॥

* * *

१३८. धृतराष्ट्र उवाच

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥०१॥
किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥०२॥
ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥०३॥

संजय उवाच

आनुपूर्व्येण वाक्यानि क्षक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥०४॥
हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥०५॥

वासुदेव उवाच

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥०६॥
त्वमेव कर्णं जानासि वेदवादान्सनातनान् ।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥०७॥
कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते ।
वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥०८॥
सोऽसि कर्णं तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥०९॥
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥१०॥
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥११॥
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥१२॥
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥१३॥

हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्नाजतान्पार्थिवांस्तथा ।
 ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥१४॥
 राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
 षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥१५॥
 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वेद्या द्विजातयः ।
 पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥१६॥
 तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥१७॥
 अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
 युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१८॥
 गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१९॥
 छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।
 अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥२०॥
 किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥२१॥
 अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥२२॥
 पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
 अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
 दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥२३॥
 भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥२४॥
 पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
 आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥२५॥
 स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
 विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥२६॥
 स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥२७॥
 मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
 सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥२८॥

* * *

१३९. कर्ण उवाच

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
 सख्येन चैव वाष्ण्य श्रेयस्कामतयैव च ॥०१॥
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥०२॥
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥०३॥
 सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥०४॥
 सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव अनयद्गृहान् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥०५॥
 मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥०६॥
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥०७॥
 तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥०८॥
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥०९॥
 नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्वोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥१०॥
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
 तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥११॥
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षाद्गयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥१२॥
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥१३॥
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
 आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥१४॥
 मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
 दुर्योधनेन वाष्ण्य विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥१५॥
 तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युधातारमच्युत ।

वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥१६॥
 वधाद्धन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥१७॥
 यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
 अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥१८॥
 असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
 सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥१९॥
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥२०॥
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥२१॥
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥२२॥
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥२३॥
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥२४॥
 उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
 चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥२५॥
 इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
 इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥२६॥
 मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
 शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥२७॥
 महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
 राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥२८॥
 धार्तराष्ट्रस्य वाष्प्येय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
 अस्य यज्ञस्य वेता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
 आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ॥२९॥
 होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
 गाण्डीवं सुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥३०॥
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
 मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥३१॥

अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
 गावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥३२॥
 उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
 विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥३३॥
 स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥३४॥
 शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
 उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥३५॥
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
 शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥३६॥
 कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
 यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥३७॥
 कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
 तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥३८॥
 असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
 हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥३९॥
 इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
 सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥४०॥
 इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
 महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥४१॥
 प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
 दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥४२॥
 घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
 अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥४३॥
 दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥४४॥
 यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
 प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥४५॥
 यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
 पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥४६॥
 दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
 आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥४७॥

यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
 तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥४८॥
 दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
 तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥४९॥
 स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
 हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥५०॥
 गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
 स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥५१॥
 विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥५२॥
 शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
 कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥५३॥
 तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
 यथा कात्स्नर्येण वाष्पेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥५४॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
 तावत्कीर्तिर्भवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥५५॥
 ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
 समागमेषु वाष्पेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥५६॥
 समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
 मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥५७॥

* * *

१४०. संजय उवाच

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
 उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥०१॥
 अपि त्वां न तपेत्कर्णं राज्यलाभोपपादना ।
 मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥०२॥
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
 जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥०३॥
 दिव्या माया विहिता भौवनेन समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
 दिव्यानि भूतानि भयावहानि दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥०४॥
 न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
 श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनंजयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥०५॥

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥०६॥
 गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥०७॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥०८॥
 आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥०९॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥१०॥
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥११॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
 वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥१२॥
 विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥१३॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
 सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥१४॥
 युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥१५॥
 ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
 सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥१६॥
 पक्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
 निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥१७॥
 सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।
 संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥१८॥
 तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
 यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥१९॥
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥२०॥

* * *

१४१. संजय उवाच

केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
 अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
 जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥०१॥
 योऽयं पृथिव्याः कात्स्नर्येन विनाशः समुपस्थितः ।
 निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥०२॥
 असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥०३॥
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥०४॥
 स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
 निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥०५॥
 पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
 शंसन्त इव वाष्प्येय विविधा लोमहर्षणाः ॥०६॥
 प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
 शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥०७॥
 कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
 अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥०८॥
 नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
 विशेषेण हि वाष्प्येय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥०९॥
 सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेक्ष्यति ।
 दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥१०॥
 निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
 पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥११॥
 प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
 निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥१२॥
 अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
 वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥१३॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
 पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥१४॥
 प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
 प्रदक्षिणा मृगाश्चैव ततेषां जयलक्षणम् ॥१५॥

अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
 वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥१६॥
 मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।
 जीवं जीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥१७॥
 गृधाः काका बडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
 मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥१८॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥१९॥
 उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥२०॥
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।
 सप्राकारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणम् ॥२१॥
 कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
 उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
 एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥२२॥
 कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
 संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥२३॥
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरुंश्च मधुसूदन ।
 भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥२४॥
 पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।
 आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥२५॥
 प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥२६॥
 सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
 अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥२७॥
 श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
 आसनानि च शुभाणि सर्वेषामुपलक्षये ॥२८॥
 तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
 आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥२९॥
 अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
 सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥३०॥

युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
 त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥३१॥
 उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
 गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥३२॥
 क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
 विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥३३॥
 पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
 त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥३४॥
 यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
 पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥३५॥
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥३६॥
 अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।
 त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥३७॥
 श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥३८॥
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥३९॥
 उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
 मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥४०॥
 अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥४१॥
 अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
 गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥४२॥

कृष्ण उवाच

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
 तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥४३॥
 सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥४४॥

कर्ण उवाच

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
 समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥४५॥

अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥४६॥

संजय उवाच

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥४७॥
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
सहास्माभिर्निवृते राधेयो दीनमानसः ॥४८॥
ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन्वार्णीं याहि याहीति सारथिम् ॥४९॥

* * *

१४२. वैशंपायन उवाच

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥०१॥
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥०२॥
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥०३॥
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते जातिसौहार्दाद्वलवान्दुर्बलो यथा ॥०४॥
राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मतः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथि वर्तते ॥०५॥
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥०६॥
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥०७॥
ह्रियमाणे बलाद्धर्मं कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥०८॥
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।
चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥०९॥
श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥१०॥
धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्जातिवधे क्षयः ।

वत्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥११॥
 पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
 भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥१२॥
 पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
 अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥१३॥
 पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
 कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥१४॥
 नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातु चित् ।
 पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥१५॥
 अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥१६॥
 महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥१७॥
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥१८॥
 तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
 आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेशमनि ॥१९॥
 साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥२०॥
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
 स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥२१॥
 धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।
 दोषं परिहरन्ती च पितृश्चारित्ररक्षिणी ॥२२॥
 कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
 भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥२३॥
 कौतूहलात् तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
 कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥२४॥
 योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
 कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥२५॥
 इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
 कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥२६॥
 आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।

गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिस्वनम् ॥२७॥
 प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
 जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥२८॥
 अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
 कौरव्यपत्नी वाष्णीयी पद्ममालेव शुष्यती ॥२९॥
 आ पृष्ठतापाज्जस्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥३०॥

* * *

१४३. कर्ण उवाच

राधयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
 प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥०१॥

कुन्त्युवाच

कौन्तेयस्त्वं न राधयो न तवाधिरथः पिता ।
 नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥०२॥
 कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
 कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥०३॥
 प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
 अजीजनत्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥०४॥
 कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
 जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥०५॥
 स त्वं भ्रातृनसंबुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।
 धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥०६॥
 एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
 यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥०७॥
 अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हतां लोभादसाधुभिः ।
 आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥०८॥
 अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
 सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥०९॥
 कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
 असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥१०॥
 कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।

वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥११॥
 उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
 सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥१२॥

* * *

१४४. वैशंपायन उवाच

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
 दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥०१॥
 सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
 श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥०२॥
 एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
 चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥०३॥

कर्ण उवाच

न ते न श्रद्धे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
 धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥०४॥
 अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
 अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥०५॥
 अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
 त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥०६॥
 क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
 हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥०७॥
 न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
 सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥०८॥
 कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
 कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥०९॥
 अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
 पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥१०॥
 सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
 अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥११॥
 उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
 नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥१२॥
 मम प्राणेन ये शत्रून्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
 मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्ध्यां मनोरथम् ॥१३॥

मया प्लवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
 अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥१४॥
 अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
 निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥१५॥
 कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
 अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥१६॥
 राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
 नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥१७॥
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
 बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥१८॥
 आनृशंस्यमथो वृतं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥१९॥
 न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
 वध्यान्विषह्वान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।
 युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥२०॥
 अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
 अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
 यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥२१॥
 न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
 निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥२२॥

वैशंपायन उवाच

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
 उवाच पुत्रमाक्षिष्य कर्ण धैर्यादकम्पितम् ॥२३॥
 एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
 यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥२४॥
 त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ।
 दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनम् ॥२५॥
 अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
 तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥२६॥

* * *

१४५. वैशंपायन उवाच

आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।

पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥०१॥
 संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥०२॥
 विसृज्य सर्वान् नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
 पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥०३॥
 संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
 आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥०४॥

युधिष्ठिर उवाच

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥०५॥

वासुदेव उवाच

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥०६॥

युधिष्ठिर उवाच

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
 किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ।
 आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥०७॥
 पिता यवीयानस्माकं क्षता धर्मभृतां वरः ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥०८॥
 किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
 उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥०९॥
 उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
 कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥१०॥
 अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
 तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥११॥
 यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
 भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥१२॥

वासुदेव उवाच

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।
 मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्नबोध मे ॥१३॥
 मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
 अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥

दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्ब्रवीमि ते ।
 तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥१५॥
 मम तात पिता राजञ्शतनुर्लोकविश्रुतः ।
 तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥१६॥
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
 एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥१७॥
 न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
 तस्याहमीप्सितं बुध्वा कालीं मातरमावहम् ॥१८॥
 प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
 अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
 प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥१९॥
 तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्बहः ।
 विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥२०॥
 स्वर्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।
 विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥२१॥
 तस्याहं सदृशान्दारान्नाजेन्द्र समुदावहम् ।
 जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥२२॥
 ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
 स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
 दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्षमाणं समपद्यत ॥२३॥
 यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
 तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥२४॥

प्रजा ऊचुः

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
 ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥२५॥
 पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
 अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥२६॥
 व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
 त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥२७॥

भीष्म उवाच

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
 प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृतं स्मरतस्तथा ॥२८॥

ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
 भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 माम्बुधुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥२९॥
 प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।
 स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥३०॥
 इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
 तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
 ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थं पुनः पुनः ॥३१॥
 ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
 नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।
 प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥३२॥
 विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
 अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥३३॥
 एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
 अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥३४॥
 सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
 अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
 त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥३५॥
 अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
 राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥३६॥
 स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
 मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्थं प्रदीयताम् ॥३७॥
 मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
 मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥३८॥
 न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
 मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥३९॥
 श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
 नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥४०॥

* * *

१४६. वासुदेव उवाच

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
 मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥०१॥

प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
 तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥०२॥
 ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥०३॥
 ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
 यवीयसस्तथा क्षतुः कुरुवंशविवर्धनः ॥०४॥
 ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
 वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥०५॥
 नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।
 प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥०६॥
 ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥०७॥
 विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
 चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वा परपुरंजयः ॥०८॥
 कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
 भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥०९॥
 संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
 अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥१०॥
 सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
 अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥११॥
 कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
 संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥१२॥
 ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।
 भीष्मेण दत्तमश्रामि न त्वया राजसत्तम ॥१३॥
 नाहं त्वतोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
 यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥१४॥
 दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
 सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥१५॥
 अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
 बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥१६॥
 एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
 व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।

पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥१७॥
 देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
 प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥१८॥
 तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
 कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥१९॥
 यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
 अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
 अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥२०॥
 एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
 यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥२१॥
 मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
 चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥२२॥
 नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
 अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥२३॥
 बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
 साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥२४॥
 प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥२५॥
 विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
 प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥२६॥
 ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
 दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥२७॥
 ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
 शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥२८॥
 राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
 त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्मन्नाज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥२९॥
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
 एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥३०॥
 राजा च क्षता च महानुभावो भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
 अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥३१॥

राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
 राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥३२॥
 यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
 सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥३३॥
 अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
 कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥३४॥
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
 प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥३५॥

* * *

१४७. वासुदेव उवाच

एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥०१॥
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥०२॥
 सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
 सोमाद्बभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥०३॥
 तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
 तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥०४॥
 पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
 शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥०५॥
 यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
 दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥०६॥
 यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
 अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥०७॥
 न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
 अवमेने च पितरं भ्रातृश्चाप्यपराजितः ॥०८॥
 पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्वली ।
 वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥०९॥
 तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
 शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥१०॥
 य चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
 शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥११॥

यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
 राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥१२॥
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
 यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥१३॥
 तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।
 प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥१४॥
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
 त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥१५॥
 देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
 तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥१६॥
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥१७॥
 पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥१८॥
 प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥१९॥
 बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥२०॥
 अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
 संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥२१॥
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ॥२२॥
 स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
 अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥२३॥
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥२४॥
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्दिजर्षभाः ॥२५॥
 ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
 ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥२६॥
 बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।

पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्रासवान्पुरमृद्धिमत् ॥२७॥
 बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
 पितर्युपरते राजन्नाजा राज्यमकारयत् ॥२८॥
 तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
 ज्येष्ठः प्रभंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥२९॥
 पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
 विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
 मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥३०॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
 स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥३१॥
 स सत्यसंधः सतताप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
 प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥३२॥
 क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
 भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥३३॥
 अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
 क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीतः ॥३४॥
 प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
 ततोऽवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥३५॥

* * *

१४८. वासुदेव उवाच

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥०१॥
 अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोषात्संरक्तलोचनः ।
 अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥०२॥
 अज्ञापयच्च राजस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
 प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥०३॥
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥०४॥
 अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥०५॥
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।

गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृतं कुरुसंसदि ॥०६॥
 साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
 अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥०७॥
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥०८॥
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥०९॥
 अद्भुतानि च घोरानि दारुणानि च भारत ।
 अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥१०॥
 भर्त्सयित्वा तु राजस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।
 राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥११॥
 न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
 भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥१२॥
 पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
 अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥१३॥
 ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
 तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥१४॥
 प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
 यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥१५॥
 सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
 अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥१६॥
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
 दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥१७॥
 निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
 एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृतं कुरुसंसदि ॥१८॥
 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
 विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥१९॥

* * *

१४९. वैशंपायन उवाच

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥०१॥

श्रुतं भवद्विर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।
 केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥०२॥
 तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
 अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥०३॥
 तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
 द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥०४॥
 सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
 एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥०५॥
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
 इष्वस्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्रयोधिनः ॥०६॥
 सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
 यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥०७॥
 त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
 स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥०८॥

सहदेव उवाच

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
 यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥०९॥
 मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥१०॥

वैशंपायन उवाच

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
 नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥११॥
 वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
 ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥१२॥
 वेद चास्त्रं भरद्वाजादुर्धर्षः सत्यसंगरः ।
 यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥१३॥
 क्षाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
 पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥१४॥
 यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
 रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥१५॥
 पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।

श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥१६॥
 स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
 स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥१७॥
 माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
 वासविर्वासवसमः सत्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥१८॥
 योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
 दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥१९॥
 धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
 दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥२०॥
 गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
 सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥२१॥
 सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
 सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥२२॥
 सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
 सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥२३॥
 अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
 जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥२४॥
 धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
 वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥२५॥
 यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
 रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥२६॥
 पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
 धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥२७॥
 क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥२८॥

भीम उवाच

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥२९॥
 यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥३०॥
 न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
 शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥३१॥

द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥३२॥

युधिष्ठिर उवाच

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥३३॥
यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥३४॥
एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥३५॥
एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥३६॥
ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥३७॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥३८॥
ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥३९॥
इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥४०॥
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्रो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानृप्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥४१॥
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥४२॥
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥४३॥
भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥४४॥

अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ।
 अक्षौहिणीपतींश्चान्यानरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥४५॥
 सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
 धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥४६॥
 एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
 तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥४७॥
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
 हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥४८॥
 प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
 गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥४९॥
 अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥५०॥
 ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।
 हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥५१॥
 प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥५२॥
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
 कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥५३॥
 फल्गु यच्च बलं किञ्चित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
 तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥५४॥
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
 सह स्त्रीभिर्निवृते दासीदाससमावृता ॥५५॥
 कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥५६॥
 ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
 स्तूयमाना ययू राजन्नथैर्मणिविभूषितैः ॥५७॥
 केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥५८॥
 हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥५९॥

जघनार्थे	विराटश्च	यज्ञसेनश्च	सोमकिः	
सुधर्मा	कुन्तिभोजश्च	धृष्टद्युम्नस्य	चात्मजाः	॥६०॥
रथायुतानि	चत्वारि	हयाः	पञ्चगुणास्ततः	
पत्तिसैन्यं	दशगुणं	सादिनामयुतानि	षट्	॥६१॥
अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ		सात्यकिः		
परिवार्य	ययुः	सर्वे	वासुदेवधनंजयौ	॥६२॥
आसाद्य	तु	कुरुक्षेत्रं	व्यूढानीकाः	प्रहारिणः
पाण्डवाः	समदृश्यन्त	नर्दन्तो	वृषभा	इव ॥६३॥
तेऽवगाह्य	कुरुक्षेत्रं	शङ्खान्दध्मुरिंदमाः		
तथैव	दध्मतुः	शङ्खौ	वासुदेवधनंजयौ	॥६४॥
पाञ्चजन्यस्य	निर्घोषं	विस्फूर्जितमिवाशनेः		
निशम्य	सर्वसैन्यानि	समहृष्यन्त	सर्वशः	॥६५॥
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः		सिंहनादस्तरस्विनाम्		
पृथिवीं	चान्तरिक्षं	च	सागरांश्चान्वनादयत्	॥६६॥
ततो	देशे	समे	स्निग्धे	प्रभूतयवसेन्धने
निवेशयामास	तदा	सेनां	राजा	युधिष्ठिरः ॥६७॥
परिहृत्य	श्मशानानि	देवतायतनानि	च	
आश्रमांश्च	महर्षीणां	तीर्थान्यायतनानि	च	॥६८॥
मधुरानूषरे	देशे	शिवे	पुण्ये	महीपतिः
निवेशं	कारयामास	कुन्तीपुत्रो	युधिष्ठिरः	॥६९॥
ततश्च	पुनरुत्थाय	सुखी	विश्रान्तवाहनः	
प्रययौ	पृथिवीपालैर्वृतः	शतसहस्रशः		॥७०॥
विद्राव्य	शतशो	गुल्मान्धार्तराष्ट्रस्य	सैनिकान्	
पर्यक्रामत्समन्ताच्च	पार्थेन	सह	केशवः	॥७१॥
शिविरं	मापयामास	धृष्टद्युम्नश्च	पार्षतः	
सात्यकिश्च	रथोदारो	युयुधानः	प्रतापवान्	॥७२॥
आसाद्य	सरितं	पुण्यां	कुरुक्षेत्रे	हिरण्वतीम्
सूपतीर्थां	शुचिजलां	शर्करापङ्कवर्जिताम्		॥७३॥
खानयामास	परिखां	केशवस्तत्र	भारत	
गुप्त्यर्थमपि	चादिश्य	बलं	तत्र	न्यवेशयत् ॥७४॥
विधिर्यः	शिविरस्यासीत्पाण्डवानां	महात्मनाम्		
तद्विधानि	नरेन्द्राणां	कारयामास	केशवः	॥७५॥

प्रभूतजलकाष्ठानि	दुराधर्षतराणि	च	
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि	शतशोऽथ	सहस्रशः	॥७६॥
शिविराणि महार्हाणि	राज्ञां तत्र	पृथक्पृथक्	
विमानानीव राजेन्द्र	निविष्टानि	महीतले	॥७७॥
तत्रासञ्जिषिपिनः	प्राज्ञाः	शतशो दत्तवेतनाः	
सर्वोपकरणैर्युक्ता	वैद्याश्च	सुविशारदाः	॥७८॥
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां	तथैव	मधुसर्पिषोः	
ससर्ज रसपांसूनां	राशयः	पर्वतोपमाः	॥७९॥
बहूदकं सुयवसं	तुषाङ्गारसमन्वितम्		
शिविरे शिविरे	राजा संचकार	युधिष्ठिरः	॥८०॥
महायन्त्राणि	नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः		
धनूंषि कवचादीनि	हृद्यभूवन्नृणां	तदा	॥८१॥
गजाः कङ्कटसंनाहा	लोहवर्मोत्तरच्छदाः		
अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः	सहस्रशतयोधिनः		॥८२॥
निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र	ज्ञात्वा मित्राणि	भारत	
अभिससुर्यथोद्देशं	सबलाः	सहवाहनाः	॥८३॥
चरितब्रह्मचर्यास्ते	सोमपा	भूरिदक्षिणाः	
जयाय पाण्डुपुत्राणां	समाजग्मुर्महीक्षितः		॥८४॥

* * *

१५०. जनमेजय उवाच

युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं	युयुत्सया	
संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे	वासुदेवेन	पालितम् ॥०१॥
विराटद्रुपदाभ्यां च	सपुत्राभ्यां	समन्वितम्
केकयैर्वृष्णिभिश्चैव	पार्थिवैः	शतशो वृतम् ॥०२॥
महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं	महारथैः	
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं	प्रत्यपद्यत	॥०३॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं	विस्तरेण	तपोधन
संभ्रमे तुमुले	तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले	॥०४॥
व्यथयेयुर्हि देवानां	सेनामपि	समागमे
पाण्डवा वासुदेवश्च	विराटद्रुपदौ	तथा ॥०५॥
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः	शिखण्डी च	महारथः
युयुधानश्च विक्रान्तो	देवैरपि	दुरासदः ॥०६॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥०८॥
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥०९॥
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥१०॥
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥११॥
विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥१२॥
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥१३॥
शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्यासावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥१४॥
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥१५॥
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥१६॥
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥१७॥
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥१८॥
बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।
काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥१९॥
उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥२०॥
ते रथान्नथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥२१॥

अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥२२॥
 पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
 उपजहुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥२३॥
 तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥२४॥
 जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयरत्नवान् ॥२५॥
 चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
 प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाहृदः ॥२६॥
 योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
 अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥२७॥

* * *

१५१. वैशंपायन उवाच

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
 पुनः पप्रच्छ वाष्प्यं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥०१॥
 अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।
 कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥०२॥
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
 वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥०३॥
 विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
 कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्नर्येन ते श्रुता ॥०४॥
 सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
 यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥०५॥
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥०६॥
 उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥०७॥
 न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
 मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥०८॥
 न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।
 जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥०९॥

बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
 न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥१०॥
 न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
 सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥११॥
 शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
 त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥१२॥
 किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
 संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥१३॥
 न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
 यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥१४॥
 न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
 कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥१५॥
 तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।
 अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥१६॥
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
 योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥१७॥
 ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
 आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥१८॥
 अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥१९॥
 यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
 सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥२०॥
 यस्मिन्यत्रः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
 अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥२१॥
 कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
 कथं हत्वा गुरुन्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥२२॥
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
 यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥२३॥
 उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
 वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥२४॥
 न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
 न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥२५॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
 स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥२६॥
 ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
 पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥२७॥

* * *

१५२. वैशंपायन उवाच

व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
 व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥०१॥
 नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
 सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥०२॥
 सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
 सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥०३॥
 सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
 रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥०४॥
 सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
 साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥०५॥
 सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
 व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥०६॥
 सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविधायुधाः ।
 सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥०७॥
 चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
 तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चिन्नाः ॥०८॥
 कुलीना हययोनिजाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
 बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥०९॥
 चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
 संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥१०॥
 धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पाष्णिंसारथी ।
 तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥११॥
 नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
 आसन्नथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥१२॥
 यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
 बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥१३॥

द्वावङ्कुशधरौ	तेषु	द्वावुत्तमधनुर्धरौ	
द्वौ	वरासिधरौ	राजन्नेकः	शक्तिपताकधृक् ॥१४॥
गजैर्मतैः	समाकीर्णं	सवर्मायुधकोशकैः	
तद्वभूव	बलं	राजन्कौरव्यस्य	सहस्रशः ॥१५॥
विचित्रकवचामुक्तैः	सपताकैः	स्वलंकृतैः	
सादिभिश्चोपसंपन्ना	आसन्नयुतशो	हयाः	॥१६॥
सुसंग्राहाः	सुसंतोषा	हेमभाण्डपरिच्छदाः	
अनेकशतसाहस्रास्ते	च	सादिवशे	स्थिताः ॥१७॥
नानारूपविकाराश्च		नानाकवचशस्त्रिणः	
पदातिनो	नरास्तत्र	बभूवुर्हेममालिनः	॥१८॥
रथस्यासन्दश	गजा	गजस्य	दश वाजिनः
नरा	दश	हयस्यासन्पादरक्षाः	समन्ततः ॥१९॥
रथस्य	नागाः	पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं	हयाः
हयस्य	पुरुषाः	सप्त	भिन्नसंधानकारिणः ॥२०॥
सेना	पञ्चशतं	नागा	रथास्तावन्त एव च
दशसेना	च	पृतना	पृतना दशवाहिनी ॥२१॥
वाहिनी	पृतना	सेना	ध्वजिनी सादिनी चमूः
अक्षौहिणीति	पर्यायेर्निरुक्ताथ	वरूथिनी	
एवं	व्यूढान्यनीकानि	कौरवेयेण	धीमता ॥२२॥
अक्षौहिण्यो	दशैका	च	संख्याताः सप्त चैव ह
अक्षौहिण्यस्तु	सप्तैव	पाण्डवानामभूद्बलम्	
अक्षौहिण्यो	दशैका	च	कौरवाणामभूद्बलम् ॥२३॥
नराणां	पञ्चपञ्चाशदेषा	पतिर्विधीयते	
सेनामुखं	च	तिस्रस्ता	गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥२४॥
दश	गुल्मा	गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन्	
दुर्योधनस्य	सेनासु	योत्स्यमानाः	प्रहारिणः ॥२५॥
तत्र	दुर्योधनो	राजा	शूरान्बुद्धिमतो नरान्
प्रसमीक्ष्य	महाबाहुश्चक्रे	सेनापतींस्तदा	॥२६॥
पृथगक्षौहिणीनां	च	प्रणेतृन्नरसत्तमान्	
विधिपूर्वं	समानीय	पार्थिवानभ्यषेचयत्	॥२७॥
कृपं	द्रोणं	च शल्यं	च सैन्धवं च महारथम्
सुदक्षिणं	च	काम्बोजं	कृतवर्माणमेव च ॥२८॥

द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
 शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥२९॥
 दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलां च भारत ।
 चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥३०॥
 तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
 बभूवुः सैनिका राजन्नाज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥३१॥

* * *

१५३. वैशंपायन उवाच

ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
 सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
 दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥०२॥
 न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
 शौर्यं च नाम नेतृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥०३॥
 श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
 अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥०४॥
 तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
 एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥०५॥
 ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
 क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥०६॥
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥०७॥
 वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
 भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥०८॥
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
 नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥०९॥
 एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।
 सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥१०॥
 भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
 असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥११॥
 रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
 कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥१२॥

पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
 कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥१३॥
 भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवोकसः ।
 अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥१४॥
 प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
 वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥१५॥

भीष्म उवाच

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥१६॥
 अपि चैव मय श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
 योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥१७॥
 न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
 ऋते तस्मान्नरव्याघात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥१८॥
 स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
 न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥१९॥
 अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
 कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥२०॥
 न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
 तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥२१॥
 एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
 न चेते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥२२॥
 सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
 भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥२३॥
 कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
 स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥२४॥

कर्ण उवाच

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
 हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥२५॥

वैशंपायन उवाच

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥२६॥
 ततो भेरीश्व शङ्खांश्च शतशश्वैव पुष्करान् ।

वादयामासुरव्यग्राः	पुरुषा	राजशासनात्	॥२७॥
सिंहनादाश्च	विविधा	वाहनानां च	निस्वनाः ।
प्रादुरासन्ननभे	च	वर्षं	रुधिरकर्दमम् ॥२८॥
निर्घाताः	पृथिवीकम्पा	गजबृंहितनिस्वनाः	।
आसंश्च	सर्वयोधानां	पातयन्तो	मनांस्युत ॥२९॥
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो	दिवश्चोल्काः	प्रपेदिरे	।
शिवाश्च	भयवेदिन्यो	नेदुर्दोसस्वरा	भृशम् ॥३०॥
सेनापत्ये	यदा	राजा	गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि	अभवञ्शतशो	नृप	॥३१॥
ततः	सेनापतिं	कृत्वा	भीष्मं परबलार्दनम् ।
वाचयित्वा	द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च	भूरिशः	॥३२॥
वर्धमानो	जयाशीर्भिर्निर्ययौ	सैनिकैर्वृतः	।
आपगेयं	पुरस्कृत्य	भ्रातृभिः	सहितस्तदा ।
स्कन्धावारेण	महता	कुरुक्षेत्रं	जगाम ह ॥३३॥
परिक्रम्य	कुरुक्षेत्रं	कर्णेन	सह कौरवः ।
शिविरं	मापयामास	समे	देशे नराधिपः ॥३४॥
मधुरानूषरे	देशे	प्रभूतयवसेन्धने	।
यथैव	हास्तिनपुरं	तद्वच्छिबिरमाबभौ	॥३५॥

* * *

१५४. जनमेजय उवाच

आपगेयं	महात्मानं	भीष्मं	शस्त्रभृतां	वरम् ।
पितामहं	भारतानां	ध्वजं	सर्वमहीक्षिताम्	॥०१॥
बृहस्पतिसमं	बुद्ध्या	क्षमया	पृथिवीसमम्	।
समुद्रमिव	गाम्भीर्ये	हिमवन्तमिव	स्थिरम्	॥०२॥
प्रजापतिमिवौदार्ये	तेजसा	भास्करोपमम्	।	
महेन्द्रमिव	शत्रूणां	ध्वंसनं	शरवृष्टिभिः ॥०३॥	
रणयज्ञे	प्रतिभये	स्वाभीले	लोमहर्षणे ।	
दीक्षितं	चिररात्राय	श्रुत्वा	राजा युधिष्ठिरः ॥०४॥	
किमब्रवीन्महाबाहुः		सर्वधर्मविशारदः	।	
भीमसेनार्जुनौ	वापि	कृष्णो	वा प्रत्यपद्यत ॥०५॥	

वैशंपायन उवाच

आपद्धर्मार्थकुशलो	महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः	।
-------------------	-----------------------	---

सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥०६॥
 पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
 पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
 तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ॥०७॥

वासुदेव उवाच

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
 तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥०८॥
 रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
 नायकास्तव सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥०९॥

वैशंपायन उवाच

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।
 धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।
 शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥१०॥
 एतान्सप्त महेष्वसान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
 सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यषिञ्चयुधिष्ठिरः ॥११॥
 सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
 द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाञ्जातवेदसः ॥१२॥
 सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
 सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥१३॥
 अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
 संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥१४॥
 तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
 प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥१५॥
 सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोल्मुकादिभिः ।
 रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥१६॥
 वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघैरिव बलोत्कटैः ।
 अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥१७॥
 नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
 सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरत्नान्तलोचनः ॥१८॥
 तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
 उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥१९॥

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।
 पूजयां चकुरभ्येत्य ते स्म सर्वे हलायुधम् ॥२०॥
 ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
 वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥२१॥
 विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
 युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥२२॥
 ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥२३॥
 भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
 दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥२४॥
 अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
 अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥२५॥
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ।
 विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥२६॥
 उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
 संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥२७॥
 पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
 तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥२८॥
 तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ।
 निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥२९॥
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
 तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥३०॥
 न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
 ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥३१॥
 उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
 तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥३२॥
 तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
 न हि शक्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥३३॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुरनुजातश्च पाण्डवैः ।
 तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥३४॥

* * *

१५५. वैशंपायन उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥०१॥
 आहृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥०२॥
 यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
 शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवासवान् ॥०३॥
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
 शाङ्गण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥०४॥
 त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूषि दिविचारिणाम् ।
 वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥०५॥
 शाङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
 धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥०६॥
 गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
 द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥०७॥
 संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
 निर्जित्य नरकं भौममाहत्य मणिकुण्डले ॥०८॥
 षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 प्रतिपेदे हृषीकेशः शाङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥०९॥
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मघसमस्वनम् ।
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥१०॥
 नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥११॥
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
 ततोऽन्वधावद्वाष्प्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥१२॥
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।
 विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥१३॥
 स समासाद्य वाष्प्यं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
 व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥१४॥
 यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
 तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥१५॥
 सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
 पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥१६॥

स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
 अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥१७॥
 ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
 ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥१८॥
 विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।
 युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥१९॥
 स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
 प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
 उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥२०॥
 सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
 करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥२१॥
 न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
 निहत्य समरे शत्रूस्तव दास्यामि फल्गुन ॥२२॥
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
 शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥२३॥
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
 उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥२४॥
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥२५॥
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥२६॥
 निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
 तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥२७॥
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥२८॥
 उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥२९॥
 धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
 अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥३०॥
 कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
 द्रोणं व्यपदिशन्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥३१॥
 कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।

वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥३२॥
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥३३॥
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥३४॥
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
 प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥३५॥
 द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः ।
 रौहिणेयश्च वाष्पण्यो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥३६॥
 गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥३७॥
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणैव भारत ॥३८॥
 * * *

१५६. जनमेजय उवाच

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
 किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥०२॥
 एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
 सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥०३॥
 दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।
 यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥०४॥
 तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्यूतदेविनम् ।
 न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥०५॥
 भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
 दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥०६॥
 एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।
 क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥०७॥

संजय उवाच

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

न तु दुर्योधने दोषमिममासकुर्महसि ।
 शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥०८॥
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥०९॥
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥१०॥
 निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥११॥
 हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
 वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥१२॥
 स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
 यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥१३॥
 न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
 अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥१४॥
 केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
 पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥१५॥

* * *

१५७. संजय उवाच

हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥०१॥
 सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
 आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥०२॥
 उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
 गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥०३॥
 इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूर्गाभिचिन्तितम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥०४॥
 यदेतत्कत्थनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।
 मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
 यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥०५॥
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥०६॥
 यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।

बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
 पौरुषं दर्शयन्नुद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥०७॥
 परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
 न स्फुटेद्दृढयं कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥०८॥
 कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
 आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥०९॥
 यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥१०॥
 अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
 द्वावर्थो युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥११॥
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥१२॥
 राष्ट्रात्प्राजानं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥१३॥
 अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।
 अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥१४॥
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
 इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥१५॥
 तं च तूबरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
 उलूक मद्बचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥१६॥
 अशक्तेनैव यच्छसं सभामध्ये वृकोदर ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥१७॥
 लोहाभिहारो निर्वृतः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
 पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥१८॥

* * *

१५८. संजय उवाच

सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
 समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥०१॥
 अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
 दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।

यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥०३॥

संजय उवाच

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥०४॥
 द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
 भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥०५॥
 इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥०६॥
 पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
 शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥०७॥
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥०८॥
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥०९॥
 अशक्तेन च यच्छंसं भीमसेनेन पाण्डव ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥१०॥
 लोहाभिहारो निर्वृतः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
 समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥११॥
 असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥१२॥
 द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥१३॥
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥१४॥
 द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृषा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥१५॥
 अनिलो वा वह्नेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥१६॥
 को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।
 गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्द्रजेत् ॥१७॥
 कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।
 रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥१८॥

किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
 दुराधर्षा देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव घाम् ॥१९॥
 प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
 शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशैर्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्धकाञ्च्यैः ॥२०॥
 नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
 मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥२१॥
 इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥२२॥
 अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
 पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ॥२३॥
 यदीदं कत्थनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।
 सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कत्थेत दुर्गतः ॥२४॥
 जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
 जानाम्येतत्त्वाद्दृशो नास्ति योद्धा राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥२५॥
 न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।
 मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥२६॥
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥२७॥
 क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
 क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥२८॥
 सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
 न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥२९॥
 सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
 अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥३०॥
 अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥३१॥
 सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
 भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥३२॥
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥३३॥
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥३४॥

न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।
 आतशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥३५॥
 वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
 आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥३६॥
 संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
 प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥३७॥
 शारद्वतमहीमानं विविंशतिझषाकुलम् ।
 बृहद्वलसमुच्चालं सौमदत्तितिमिंगिलम् ॥३८॥
 दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
 जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥३९॥
 शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
 भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥४०॥
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
 राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥४१॥

* * *

१५९. संजय उवाच

उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥०१॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।
 प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥०२॥
 नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूँश्चैव विचिक्षिपुः ।
 आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥०३॥
 अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥०४॥
 आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
 उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥०५॥
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥०६॥
 मद्बचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
 श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥०७॥
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
 सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेषि च ॥०८॥

जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
 निर्दहेयमहं क्रोधातृणानीव हुताशनः ॥०९॥
 युधिष्ठिरनियोगात् फल्गुनस्य महात्मनः ।
 करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥१०॥
 यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
 तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥११॥
 यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥१२॥
 न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥१३॥

* * *

१६०. संजय उवाच

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
 नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥०१॥
 स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥०२॥
 स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
 अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥०३॥
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥०४॥
 स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
 स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेसुमिच्छसि ॥०५॥
 यस्त्वं वृद्धं सर्वराजां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
 मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥०६॥
 भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
 न हनिष्यन्ति गङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥०७॥
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रं विकत्थसे ।
 हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥०८॥
 कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
 तथेत्याह अर्जुनः सव्यसाची निशाच्यपाये भविता विमर्दः ॥०९॥
 यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो मध्ये कुरुणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
 अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥१०॥

हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
 ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥११॥
 स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्वमनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।
 तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥१२॥
 सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
 अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं रथाद्भीष्मं पातयितास्मि बाणैः ॥१३॥
 श्वोभूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
 अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥१४॥
 यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥१५॥
 अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
 सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥१६॥
 अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।
 नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥१७॥
 नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
 अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥१८॥
 दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
 द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥१९॥
 वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
 आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥२०॥
 शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
 निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥२१॥
 भ्रातृणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
 भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥२२॥
 न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
 सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥२३॥
 इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते पुनरेव यथागतम् ॥२४॥
 उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
 गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥२५॥
 केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥२६॥

आज्ञापयत राजश्च बलं मित्रबलं तथा ।
 यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥२७॥
 ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
 उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥२८॥
 तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
 आज्ञापयन्तो राजस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥२९॥

* * *

१६१. संजय उवाच

उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥०१॥
 पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
 चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥०२॥
 भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
 धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥०३॥
 तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
 द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥०४॥
 यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
 अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥०५॥
 अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
 सैन्धवाय च वाष्पेयं युयुधानमुपादिशत् ॥०६॥
 शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
 सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥०७॥
 धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।
 द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगर्तेभ्यः समादिशत् ॥०८॥
 वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
 समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥०९॥
 एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्च सह चैव ह ।
 ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥१०॥
 धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
 विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥११॥
 यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥१२॥

* * *

१६२. धृतराष्ट्र उवाच

प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
 किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥०१॥
 हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
 वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥०२॥
 स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
 किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥०३॥
 सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
 किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥०४॥

वैशंपायन उवाच

ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
 यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥०५॥

संजय उवाच

सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
 दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥०६॥
 नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।
 अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥०७॥
 सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
 कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥०८॥
 यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
 भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥०९॥
 व्यूहानपि महारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।
 तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥१०॥
 सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
 यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥११॥

दुर्योधन उवाच

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
 समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१२॥
 किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
 द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥१३॥
 भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।

न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥१४॥
 रथसंख्यां तु कात्स्नर्येण परेषामात्मनस्तथा ।
 तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥१५॥
 पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥१६॥

भीष्म उवाच

गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
 ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥१७॥
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥१८॥
 भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
 दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥१९॥
 सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
 रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥२०॥
 संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।
 इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥२१॥
 एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
 कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥२२॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
 शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
 न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥२३॥
 कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
 अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥२४॥
 अस्त्रविद्धिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
 हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥२५॥
 मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
 स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥२६॥
 भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।
 एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥२७॥
 सागरोर्मिसमैर्वैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
 भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥२८॥
 सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।

बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥२९॥
 सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
 योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥३०॥
 द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
 संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥३१॥
 एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
 सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥३२॥
 स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्नणे ।
 योत्स्यते पाण्डवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥३३॥

* * *

१६३. भीष्म उवाच

सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्त्योत्स्यते समरे परैः ॥०१॥
 एतस्य रथसिंहस्य तवार्थं राजसत्तम ।
 पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥०२॥
 एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
 काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥०३॥
 नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
 रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥०४॥
 कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।
 योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थं कुरुसत्तम ॥०५॥
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
 कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥०६॥
 एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
 गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥०७॥
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
 यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥०८॥
 त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
 कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥०९॥
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।
 गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥१०॥
 ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।

एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥११॥
 व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
 दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत ॥१२॥
 ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
 वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥१३॥
 लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
 उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥१४॥
 तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
 युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥१५॥
 रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
 क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥१६॥
 दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
 योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥१७॥
 बृहद्वलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
 रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥१८॥
 एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
 उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥१९॥
 कृपः शारद्वतो राजन्नथयूथपयूथपः ।
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥२०॥
 गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
 कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥२१॥
 एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
 अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥२२॥

* * *

१६४. भीष्म उवाच

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
 प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥०१॥
 एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
 विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥०२॥
 द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
 समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥०३॥
 एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।

शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥०४॥
 नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्देहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायशाः ॥०५॥
 क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
 द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥०६॥
 दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
 न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥०७॥
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
 न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥०८॥
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।
 वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥०९॥
 असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
 दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥१०॥
 युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
 एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥११॥
 पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
 रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥१२॥
 अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥१३॥
 रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
 भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥१४॥
 सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
 गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥१५॥
 नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥१६॥
 श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
 पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥१७॥
 हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
 एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥१८॥
 पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
 मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥१९॥
 स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।

प्रधक्ष्यति	स	पाञ्चालान्कक्षं	कृष्णगतिर्यथा	॥२०॥
सत्यव्रतो	रथवरो	राजपुत्रो	महारथः	
तव	राजन्निपुबले	कालवत्प्रचरिष्यति		॥२१॥
एतस्य	योधा	राजेन्द्र	विचित्रकवचायुधाः	
विचरिष्यन्ति	संग्रामे	निघ्नन्तः	शात्रवांस्तव	॥२२॥
वृषसेनो	रथाग्र्यस्ते	कर्णपुत्रो	महारथः	
प्रधक्ष्यति	रिपूणां	ते	बलानि बलिनां वरः	॥२३॥
जलसंधो	महातेजा	राजन्नथवरस्तव		
त्यक्ष्यते	समरे	प्राणान्मागधः	परवीरहा	॥२४॥
एष	योत्स्यति	संग्रामे	गजस्कन्धविशारदः	
रथेन	वा	महाबाहुः	क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम्	॥२५॥
रथ	एष	महाराज	मतो मम नरर्षभः	
त्वदर्थे	त्यक्ष्यति	प्राणान्सह	सैन्यो महारणे	॥२६॥
एष	विक्रान्तयोधी	च	चित्रयोधी च संगरे	
वीतभीश्चापि	ते	राजञ्शात्रवैः	सह योत्स्यते	॥२७॥
बाह्लीकोऽतिरथश्चैव	समरे	चानिवर्तिता		
मम	राजन्मतो	युद्धे	शूरो वैवस्वतोपमः	॥२८॥
न	ह्येष	समरं	प्राप्य निवर्तेत कथंचन	
यथा	सततगो	राजन्नाभिहत्य	परान्नणे	॥२९॥
सेनापतिर्महाराज	सत्यवांस्ते	महारथः		
रणेष्वद्भुतकर्मा	च	रथः	पररथारुजः	॥३०॥
एतस्य	समरं	दृष्ट्वा	न व्यथास्ति कथंचन	
उत्स्मयन्नभ्युपैत्येष	परान्नथपथे	स्थितान्		॥३१॥
एष	चारिषु	विक्रान्तः	कर्म सत्पुरुषोचितम्	
कर्ता	विमर्दे	सुमहत्त्वदर्थे	पुरुषोत्तमः	॥३२॥
अलायुधो	राक्षसेन्द्रः	क्रूरकर्मा	महाबलः	
हनिष्यति	परान्नाजन्पूर्ववैरमनुस्मरन्			॥३३॥
एष	राक्षससैन्यानां	सर्वेषां	रथसत्तमः	
मायावी	दृढवैरश्च	समरे	विचरिष्यति	॥३४॥
प्राग्ज्योतिषाधिपो	वीरो	भगदत्तः	प्रतापवान्	
गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो	रथे	चैव	विशारदः	॥३५॥
एतेन	युद्धमभवत्पुरा	गाण्डीवधन्वनः		

दिवसान्सुबहूनाजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥३६॥
 ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।
 अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥३७॥
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
 ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥३८॥

* * *

१६५. भीष्म उवाच

अचलो वृषकश्वैव भ्रातरौ सहितावुभौ ।
 रथौ तव दुराधर्षो शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥०१॥
 बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
 गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥०२॥
 सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
 प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥०३॥
 परुषः कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
 मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥०४॥
 एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
 वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
 कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥०५॥
 अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
 करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
 नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्षयते ॥०६॥

संजय उवाच

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किञ्चन ॥०७॥
 रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
 घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥०८॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
 उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥०९॥
 पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
 अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥१०॥
 त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।

भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥११॥
 सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥१२॥
 को हि नाम समानेषु राजसूदातकर्मसु ।
 तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे ।
 यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥१३॥
 न हायनैर्न पलितैर्न वितैर्न च बन्धुभिः ।
 महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥१४॥
 बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
 धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥१५॥
 यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथांस्तथा ।
 कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥१६॥
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥१७॥
 भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
 मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥१८॥
 एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥१९॥
 रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।
 अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥२०॥
 आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।
 पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥२१॥
 क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
 क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥२२॥
 स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
 न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥२३॥
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
 न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥२४॥
 अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
 सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥२५॥
 कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
 सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥२६॥

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योधास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥२७॥

* * *

१६६. भीष्म उवाच

समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥०१॥
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।
मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥०२॥
न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥०३॥
जामदग्न्येन रामेण महास्राणि प्रमुञ्चता ।
न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥०४॥
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥०५॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराजः स्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हताः ॥०६॥
ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥०७॥
त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥०८॥
युध्यस्व पार्थ समरे येन विस्पर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥०९॥

संजय उवाच

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
मामवेक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥१०॥
चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥११॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥१२॥
बलाबलमित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥१३॥

भीष्म उवाच

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।
 य चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥१४॥
 यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
 रथसंख्यां महाबाहो सहैर्भिवसुधाधिपैः ॥१५॥
 स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
 अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥१६॥
 भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
 नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥१७॥
 माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
 अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥१८॥
 एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
 रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥१९॥
 सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।
 प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥२०॥
 सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
 चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥२१॥
 ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
 जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
 सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥२२॥
 न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
 विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्यपि कौरव ।
 उद्यन्तुं वा गदां गुर्वी शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥२३॥
 जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
 बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥२४॥
 ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
 विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥२५॥
 एकैकशस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥२६॥
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
 ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥२७॥
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥२८॥

न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूरगेषु वा ।
 राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥२९॥
 भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
 समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥३०॥
 वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥३१॥
 अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥३२॥
 याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।
 वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥३३॥
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥३४॥
 एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥३५॥
 अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
 न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
 य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥३६॥
 जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
 समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
 तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥३७॥

संजय उवाच

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
 काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥३८॥
 मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
 सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥३९॥

* * *

१६७. भीष्म उवाच

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
 वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥०१॥
 अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
 समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥०२॥
 लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।

संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥०३॥
 सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।
 एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥०४॥
 उत्तमौजास्तथा राजन्नथो मम महान्मतः ।
 युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥०५॥
 एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
 योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥०६॥
 पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
 अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥०७॥
 अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।
 महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥०८॥
 वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
 यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥०९॥
 संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
 आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥१०॥
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
 शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥११॥
 एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
 त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या घटितारौ नराधिप ॥१२॥
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
 संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥१३॥
 लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्त्वात्मानौ च भारत ।
 प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥१४॥

* * *

१६८. भीष्म उवाच

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
 शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥०१॥
 एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
 परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥०२॥
 एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
 तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥०३॥
 धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।

मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥०४॥
एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान्नणे ।
भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥०५॥
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥०६॥
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥०७॥
शिशुपालसुतो वीरश्वेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥०८॥
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥०९॥
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।
क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥१०॥
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥११॥
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥१२॥
केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥१३॥
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्च नामतः ॥१४॥
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥१५॥
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।
चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥१६॥
चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥१७॥
व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥१८॥

सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
 यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
 स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥१९॥
 मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
 तथा स समरक्षाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥२०॥
 काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
 रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥२१॥
 अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
 सत्यजित्समरक्षाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥२२॥
 गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
 पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥२३॥
 अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
 पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥२४॥
 दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
 श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
 उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥२५॥

* * *

१६९. भीष्म उवाच

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥०१॥
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
 मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥०२॥
 एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥०३॥
 स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
 योधाश्वास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥०४॥
 भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
 सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥०५॥
 भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥०६॥
 योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।
 ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥०७॥

एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 समेताः पाण्डवस्यार्थं वासुदेवपुरोगमाः ॥०८॥
 एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
 रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥०९॥
 नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
 महेन्द्रेणैव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥१०॥
 तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
 योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥११॥
 पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
 संध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥१२॥
 ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥१३॥
 एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
 तथा राजन्नर्धरथाश्च के चित्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥१४॥
 अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
 सर्वानावारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत ॥१५॥
 पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥१६॥
 लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यं धृतव्रतः ॥१७॥
 चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यषेचयम् ।
 विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥१८॥
 देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
 नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥१९॥
 स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
 कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥२०॥
 सर्वास्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
 यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥२१॥

* * *

१७०. दुर्योधन उवाच

किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥०१॥

पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।
वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०२॥

भीष्म उवाच

शृणु दुर्योधन कथां सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥०३॥
महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥०४॥
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥०५॥
तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥०६॥
मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥०७॥
तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥०८॥
तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।
अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥०९॥
राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवतासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥१०॥
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ।
राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥११॥
ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयां चक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥१२॥
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।
भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥१३॥
ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ॥१४॥
ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।

योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥१५॥
 ते रथैर्मघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
 पृष्ठ्यैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥१६॥
 ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
 रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥१७॥
 तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥१८॥
 तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
 एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥१९॥
 हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
 अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥२०॥
 ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।
 अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥२१॥
 अतोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
 तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥२२॥

* * *

१७१. भीष्म उवाच

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥०१॥
 इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
 विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥०२॥
 ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
 आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥०३॥
 सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
 उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥०४॥
 भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥०५॥
 मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
 तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥०६॥
 कथं मामन्यकामां त्वं राजशास्त्रमधीत्य वै ।
 वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥०७॥
 एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।

यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥०८॥
 स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
 कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
 त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥०९॥

* * *

१७२. भीष्म उवाच

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कार्त्वी सत्यवतीं तदा ।
 मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
 समनुज्ञासिषं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥०१॥
 अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
 वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्सा धात्र्या चानुगता तदा ।
 अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥०२॥
 सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
 आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥०३॥
 तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
 त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥०४॥
 गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
 नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥०५॥
 त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
 परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
 नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥०६॥
 कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वा प्रवेशयेत् ।
 नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥०७॥
 अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
 मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥०८॥
 नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।
 बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥०९॥
 भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
 भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥१०॥
 साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
 अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥११॥

न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
 भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥१२॥
 भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
 प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥१३॥
 यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥१४॥
 न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
 सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥१५॥
 भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
 अनन्यपूर्वा राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥१६॥
 तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
 अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥१७॥
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
 नाश्रद्धच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥१८॥
 ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
 अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥१९॥
 त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
 तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥२०॥
 एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराट्त्तदा ।
 पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥२१॥
 गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
 बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥२२॥
 एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
 निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥२३॥

* * *

१७३. भीष्म उवाच

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
 पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
 बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥०१॥
 न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
 अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥०२॥
 किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।

आहो स्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥०३॥
 ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।
 प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
 तस्येयं फलनिर्वृतिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥०४॥
 धिग्भीष्मं धिक्च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
 येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥०५॥
 धिङ्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
 येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥०६॥
 सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
 अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ॥०७॥
 सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।
 तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
 को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥०८॥
 एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
 ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥०९॥
 आचख्यौ च यथा वृतं सर्वमात्मनि भारत ।
 विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
 हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥१०॥
 ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥११॥
 आर्ता तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
 निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥१२॥
 एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
 आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥१३॥
 सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
 प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥१४॥
 मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
 कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥१५॥
 नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
 प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥१६॥
 उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।

युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥१७॥
 स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥१८॥

* * *

१७४. भीष्म उवाच

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
 तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥०१॥
 केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
 केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥०२॥
 केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
 नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥०३॥
 एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
 पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥०४॥
 अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥०५॥
 प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
 तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।
 न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥०६॥
 पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
 गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥०७॥
 प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
 राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥०८॥
 भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
 आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥०९॥
 ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
 त्वामिहैकाकिर्नीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
 प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥१०॥

अम्बोवाच

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
 अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥११॥
 उषिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
 नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।

तपस्तसुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥१२॥
 यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
 दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्पस्याम्यहं तपः ॥१३॥

भीष्म उवाच

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
 राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥१४॥
 ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
 पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥१५॥
 तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
 पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥१६॥
 अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराजश्च भारत ।
 स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
 तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्रासयत प्रभो ॥१७॥
 स तामपृच्छत्कात्स्नर्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
 सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥१८॥
 ततः स राजर्षिरभूद्दुःखशोकसमन्वितः ।
 कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥१९॥
 अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
 मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥२०॥
 दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
 पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥२१॥
 गच्छ मद्बचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।
 रामस्तव महद्दुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
 हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥२२॥
 तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
 प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥२३॥
 ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।
 अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥२४॥
 अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।
 अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥२५॥
 कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥२६॥

* * *

१७५. होत्रवाहन उवाच

रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
 उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥०१॥
 महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
 ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥०२॥
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
 अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥०३॥
 ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यते कार्यं मनीषितम् ।
 मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥०४॥
 मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।
 जमदग्निस्तुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥०५॥
 एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
 अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥०६॥
 ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्स्थुः सहस्रशः ।
 स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥०७॥
 ततः पृष्ट्वा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
 सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥०८॥
 ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
 कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिर्हर्षमुदा युताः ॥०९॥
 ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
 रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥१०॥
 क्व संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥११॥

अकृतव्रण उवाच

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
 सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥१२॥
 इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
 द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥१३॥
 इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
 कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥१४॥

होत्रवाहन उवाच

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
 ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥१५॥
 इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
 अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥१६॥
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्या ततोऽभवत् ।
 कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥१७॥
 ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान् ।
 अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥१८॥
 निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
 आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥१९॥
 सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।
 भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥२०॥
 ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
 अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥२१॥
 मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परचितां प्रदापितुम् ॥२२॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।
 निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥२३॥
 अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
 कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥२४॥
 विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।
 मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥२५॥
 प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
 सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥२६॥
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥२७॥

अम्बोवाच

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
 शरीरकर्ता मातुर्मं सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥२८॥
 न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
 अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥२९॥
 यत्तु मां भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।

तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥३०॥

* * *

१७६. अकृतव्रण उवाच

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
 प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥०१॥
 यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
 नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥०२॥
 अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
 रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥०३॥
 सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
 यदत्रानन्तरं कार्यं तदचैव विचिन्त्यताम् ॥०४॥

अम्बोवाच

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
 न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्शाल्वगतं मनः ॥०५॥
 एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।
 विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥०६॥
 भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
 उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥०७॥
 निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
 विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तिः ॥०८॥

अकृतव्रण उवाच

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
 धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥०९॥
 यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्भजसाह्वयम् ।
 शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥१०॥
 तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
 संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥११॥
 भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
 तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥१२॥

अम्बोवाच

ममाप्येष महान्ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
 घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥१३॥

भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥१४॥

भीष्म उवाच

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥१५॥
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥१६॥
धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृञ्जयं नृपम् ॥१७॥
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥१८॥
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निषसाद सहैव तैः ॥१९॥
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥२०॥
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥२१॥
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥२२॥
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥२३॥
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥२४॥
रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥२५॥

राम उवाच

यथासि सृञ्जयस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥२६॥

अम्बोवाच

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कार्णवाद्धोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥२७॥

भीष्म उवाच

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
 सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥२८॥
 किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
 इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥२९॥
 कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
 सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥३०॥
 तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
 उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥३१॥
 प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
 करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥३२॥
 न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
 धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥३३॥
 अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
 तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥३४॥

अम्बोवाच

विसर्जितास्मि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
 शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥३५॥
 सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
 न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥३६॥
 एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
 यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥३७॥
 ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
 येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥३८॥
 भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
 प्रासाहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥३९॥
 स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
 तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥४०॥
 एष मे द्वियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
 अभवद्बुद्धि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥४१॥
 तस्मात्कामं ममाद्येयं राम संवर्तयानघ ।
 जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥४२॥

* * *

१७७. भीष्म उवाच

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
 उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥०१॥
 काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
 ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥०२॥
 वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
 भविष्यतोऽनवघाङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥०३॥
 न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
 ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥०४॥

अम्बोवाच

मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
 तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥०५॥

राम उवाच

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
 शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥०६॥

अम्बोवाच

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
 प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥०७॥

भीष्म उवाच

तयोः संवदतोरेवं राजन्नामाम्बयोस्तदा ।
 अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥०८॥
 शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
 जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥०९॥
 यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
 निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥१०॥
 कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।
 वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥११॥
 इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
 जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥१२॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
 ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥१३॥
 शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।

न शक्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥१४॥
 यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
 दृसात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥१५॥
 स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्बहः ।
 तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥१६॥

राम उवाच

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
 तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥१७॥
 कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
 गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥१८॥
 यदि भीष्मो रणक्षाघी न करिष्यति मे वचः ।
 हनिष्याम्येनमुद्रिकमिति मे निश्चिता मतिः ॥१९॥
 न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
 कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥२०॥

भीष्म उवाच

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥२१॥
 ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
 हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥२२॥
 अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
 कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥२३॥
 न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
 तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥२४॥

* * *

१७८. भीष्म उवाच

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
 प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥०१॥
 तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
 अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥०२॥
 गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥०३॥
 स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥०४॥
 भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।
 अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥०५॥
 विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावासेः परावरात् ।
 परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥०६॥
 प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
 तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृहीष्व भारत ॥०७॥
 स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
 न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥०८॥
 ततस्तं नातिमनसं समुदीक्ष्याहमब्रुवम् ।
 नाहमेनां पुनर्दयां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥०९॥
 शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
 मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥१०॥
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
 क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥११॥
 अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
 न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥१२॥
 हनिष्यामि सहामात्यं त्वामघेति पुनः पुनः ।
 संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥१३॥
 तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिदमम् ।
 अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥१४॥
 तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
 अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥१५॥
 इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
 उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥१६॥
 ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
 सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥१७॥
 न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
 गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
 त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाभिगच्छति ॥१८॥
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।

नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥१९॥
 गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥२०॥
 को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
 वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥२१॥
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
 प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥२२॥
 अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।
 मरुतेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥२३॥
 गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥२४॥
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
 गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥२५॥
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
 विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥२६॥
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
 यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥२७॥
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
 नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥२८॥
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।
 अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥२९॥
 यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्थान्यायं प्रवर्तसे ।
 तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
 पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥३०॥
 एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
 तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
 द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥३१॥
 तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
 लप्स्यसे निर्जिताँल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे ॥३२॥
 स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।

तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥३३॥
 अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
 तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥३४॥
 तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥३५॥
 यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
 निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥३६॥
 न तदा जायते भीष्मो मद्धिः क्षत्रियोऽपि वा ।
 यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥३७॥
 सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥३८॥

* * *

१७९. भीष्म उवाच

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
 दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥०१॥
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
 भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥०२॥
 तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
 जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबडाशनम् ॥०३॥
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
 मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥०४॥
 अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
 या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥०५॥
 एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
 गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥०६॥
 इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥०७॥
 एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥०८॥
 ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
 द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥०९॥
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।

सूपस्करं	स्वधिष्ठानं	वैयाघ्रपरिवारणम्	॥१०॥
उपपन्नं	महाशस्त्रैः	सर्वोपकरणान्वितम्	
तत्कुलीनेन	वीरेण	हयशास्त्रविदा	नृप ॥११॥
युक्तं	सूतेन	शिष्टेन	बहुशो दृष्टकर्मणा
दंशितः	पाण्डुरेणाहं	कवचेन	वपुष्मता ॥१२॥
पाण्डुरं	कार्मुकं	गृह्य	प्रायां भरतसत्तम
पाण्डुरेणातपत्रेण	ध्रियमाणेन	मूर्धनि	॥१३॥
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि	वीज्यमानो	नराधिप	
शुक्लवासाः	सितोष्णीषः	सर्वशुक्लविभूषणः	॥१४॥
स्तूयमानो	जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य	गजसाह्यात्	
कुरुक्षेत्रं	रणक्षेत्रमुपायां	भरतर्षभ	॥१५॥
ते	हयाश्वोदितास्तेन	सूतेन	परमाहवे
अवहन्मां	भृशं	राजन्मनोमारुतरंहसः	॥१६॥
गत्वाहं	तत्कुरुक्षेत्रं	स च रामः	प्रतापवान्
युद्धाय	सहसा	राजन्पराक्रान्तौ	परस्परम् ॥१७॥
ततः	संदर्शनेऽतिष्ठं	रामस्यातितपस्विनः	
प्रगृह्य	शङ्खप्रवरं	ततः	प्राधममुत्तमम् ॥१८॥
ततस्तत्र	द्विजा	राजंस्तापसाश्च	वनौकसः
अपश्यन्त	रणं	दिव्यं देवाः	सर्षिगणास्तदा ॥१९॥
ततो	दिव्यानि	माल्यानि	प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः
वादित्राणि	च दिव्यानि	मेघवृन्दानि	चैव ह ॥२०॥
ततस्ते	तापसाः	सर्वे	भार्गवस्यानुयायिनः
प्रेक्षकाः	समपद्यन्त	परिवार्य	रणाजिरम् ॥२१॥
ततो	मामब्रवीद्देवी	सर्वभूतहितैषिणी	
माता	स्वरूपिणी	राजन्किमिदं	ते चिकीर्षितम् ॥२२॥
गत्वाहं	जामदग्न्यं	तं	प्रयाचिष्ये कुरुद्वह
भीष्मेण	सह मा	योत्सीः	शिष्येणेति पुनः पुनः ॥२३॥
मा	मैवं	पुत्र	निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव
जामदग्न्येन	समरे	योद्धुमित्यवभर्त्सयत्	॥२४॥
किं	न वै	क्षत्रियहरो	हरतुल्यपराक्रमः
विदितः	पुत्र	रामस्ते	यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥२५॥
ततोऽहमब्रुवं	देवीमभिवाद्य	कृताञ्जलिः	

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥२६॥
 यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
 काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥२७॥
 ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
 भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥२८॥
 स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
 न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥२९॥

संजय उवाच

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
 न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥३०॥
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
 आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥३१॥

* * *

१८०. भीष्म उवाच

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥०१॥
 आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
 बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥०२॥
 ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
 रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥०३॥
 सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।
 सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥०४॥
 एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
 शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥०५॥
 ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
 सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥०६॥
 मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
 दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥०७॥
 ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
 धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥०८॥
 सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।

सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥०९॥
 आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
 पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥१०॥
 तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
 क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥११॥
 ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
 अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिरृषिसत्तमम् ॥१२॥
 अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्द्द्वजसत्तमम् ।
 अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥१३॥
 योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
 गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥१४॥

राम उवाच

एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥१५॥
 शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
 युध्यस्व त्वं रणे यतो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥१६॥
 न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥१७॥

भीष्म उवाच

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।
 प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥१८॥
 ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
 दिवसान्सुबहून्नाजन्परस्परजिगीषया ॥१९॥
 स मे तस्मिन्नणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
 षष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥२०॥
 चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
 प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥२१॥
 नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
 तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥२२॥
 आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
 भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥२३॥
 ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।

तपश्च सुमहत्तसं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥२४॥
 प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥२५॥
 पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्बलं च मे ।
 एष ते कार्मुकं वीरं द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥२६॥
 तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
 तेनास्य धनुषः कोटिशिच्छन्ना भूमिमथागमत् ॥२७॥
 नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
 प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥२८॥
 काये विषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
 चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥२९॥
 क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
 बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥३०॥
 हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
 बभौ रामस्तदा राजन्क्वचित्किंशुकसंनिभः ॥३१॥
 ततोऽन्यद्दनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।
 हेमपुङ्खान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥३२॥
 ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
 अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥३३॥
 ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
 शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥३४॥
 स तैरग्न्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ।
 शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥३५॥
 ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
 धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥३६॥
 असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
 अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥३७॥
 गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
 ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥३८॥
 अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
 जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥३९॥

* * *

१८१. भीष्म उवाच

आत्मनस्तु ततः सूतो ह्यानां च विशां पते ।
 मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥०१॥
 स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
 प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥०२॥
 दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।
 अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥०३॥
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥०४॥
 अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥०५॥
 ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
 अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥०६॥
 संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
 प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥०७॥
 तानहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥०८॥
 ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥०९॥
 अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
 ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥१०॥
 ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
 प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥११॥
 ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
 वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥१२॥
 एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥१३॥
 ततो मां सव्यतो राजन्नामः कुर्वन्दिजोत्तमः ।
 उरस्यविध्यत्संक्रुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥१४॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ।
 अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ।
 गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥१५॥

ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।
 रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुकुशुः ।
 अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥१६॥
 ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
 याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥१७॥
 ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।
 नृत्यद्विरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥१८॥
 ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
 अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥१९॥
 तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्वगान् ।
 बाणैरेवाच्छिनत्पूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥२०॥
 ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।
 रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥२१॥
 ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
 असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥२२॥
 तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
 मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥२३॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
 जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतनेऽभवत् ॥२४॥
 तत एनं सुसंविग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ।
 तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥२५॥
 त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
 पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥२६॥
 ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।
 तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥२७॥
 स मुक्तो न्यपतत्पूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
 येनाहं भृशसंविग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥२८॥
 हत्वा हयांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
 अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥२९॥
 ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
 अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
 रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥३०॥

न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
 मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥३१॥
 ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।
 अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥३२॥
 ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
 भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥३३॥
 तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
 रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥३४॥
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
 संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥३५॥
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
 संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥३६॥
 * * *

१८२. भीष्म उवाच

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥०१॥
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
 अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥०२॥
 तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैस्त्राणि भारत ।
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥०३॥
 अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
 अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥०४॥
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपामस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
 कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां संदीप्तायां तेजसावृत्य लोकान् ॥०५॥
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः समायान्तीमन्तकालार्कदीप्तम् ।
 छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥०६॥
 तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्द्वादशान्याः ।
 तासां रूपं भारत नोत शक्यं तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥०७॥
 किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
 नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥०८॥
 ततो जालं बाणमयं विवृत्य संप्रदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।

द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं ततः शक्तिर्व्यधमं घोररूपाः ॥०९॥
 ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा शक्तिर्घोराः प्राक्षिपद्धेमदण्डाः ।
 विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥१०॥
 ताश्चाप्युग्राश्वर्मणा वारयित्वा खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
 बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये दिव्यांश्चाश्वानभ्यवर्ष ससूतान् ॥११॥
 निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा दृष्ट्वा शक्तिर्हेमचित्रा निकृताः ।
 प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥१२॥
 ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
 समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं हयान्सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥१३॥
 रथः शरैर्म निचितः सर्वतोऽभूत्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
 युगं रथेषा च तथैव चक्रे तथैवाक्षः शरकृतोऽथ भग्नः ॥१४॥
 ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
 स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशिर्देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥१५॥
 यथा रामो बाणजालाभितसस्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
 ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥१६॥

* * *

१८३. भीष्म उवाच

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्वते ।
 भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥०१॥
 ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्नामः प्रहरतां वरः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥०२॥
 तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
 निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥०३॥
 ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
 पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥०४॥
 ततः सूतोऽजहात्प्राणान्नामबाणप्रपीडितः ।
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥०५॥
 ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
 प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥०६॥
 ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
 शरेणाभ्यहनद्राढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥०७॥
 स मे जञ्वन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।

मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥०८॥
 मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।
 मेघवद्व्यनदच्चोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥०९॥
 तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
 उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥१०॥
 मम तत्राभवन्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
 आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।
 आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥११॥
 ततोऽपश्यं पातितो राजसिंहं द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
 ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥१२॥
 रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशाम् ।
 अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ।
 स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलबिन्दुभिरुक्षितः ॥१३॥
 ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य माम् ।
 मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥१४॥
 ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहस्रोत्थितः ।
 मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥१५॥
 हयाश्च मे संगृहीतास्तया वै महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
 पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥१६॥
 ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
 तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥१७॥
 ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
 अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥१८॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
 अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥१९॥
 ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
 जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥२०॥
 ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।
 आववृर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥२१॥
 उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
 अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥२२॥
 ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।

गृध्रा बडाश्व कङ्काश्व परिपेतुर्मुदा युताः ॥२३॥
 दीसायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
 अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥२४॥
 एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
 विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥२५॥
 ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
 निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥२६॥
 एवं राजन्नवहारो बभूव ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
 काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥२७॥

* * *

१८४. भीष्म उवाच

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पितृणां च देवतानां च सर्वशः ॥०१॥
 नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
 शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥०२॥
 जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
 अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥०३॥
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
 विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥०४॥
 यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥०५॥
 ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
 दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥०६॥
 ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।
 उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥०७॥
 त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
 परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरुद्वह ॥०८॥
 उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किञ्चन ।
 रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥०९॥
 न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथञ्चन ।
 त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥१०॥
 इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।

विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥११॥
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
 न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्क्वचित् ॥१२॥
 तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥१३॥
 एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।
 स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणबलपीडितः ॥१४॥
 ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
 अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥१५॥
 एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
 प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥१६॥
 न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
 ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥१७॥
 इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
 अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥१८॥

* * *

१८५. भीष्म उवाच

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
 तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥०१॥
 ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
 तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥०२॥
 ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
 न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥०३॥
 ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।
 ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥०४॥
 इन्द्राशनिसमस्पर्शा यमदण्डोपमप्रभाम् ।
 ज्वलन्तीमग्निवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥०५॥
 ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
 सा मामभ्यहनत्पूर्णमंसदेशे च भारत ॥०६॥
 अथासृज्जेऽस्रवद्धोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥०७॥
 ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।

प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥०८॥
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
 अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥०९॥
 स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
 संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥१०॥
 स वक्षसि पपातोयः शरो व्याल इव श्वसन् ।
 महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥११॥
 अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
 प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥१२॥
 सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
 विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥१३॥
 तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
 अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥१४॥
 समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥१५॥
 ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥१६॥
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥१७॥
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूतेज एव हि केवलम् ।
 भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥१८॥
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
 संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥१९॥
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥२०॥
 प्रजज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
 न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥२१॥
 ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।
 इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥२२॥
 प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
 चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥२३॥

* * *

१८६. भीष्म उवाच

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
 प्रस्वापं भीष्म मा साक्षीरिति कौरवनन्दन ॥०१॥
 अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
 प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥०२॥
 एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
 ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥०३॥
 रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
 तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथंचन ॥०४॥
 ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
 ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥०५॥
 यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
 एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥०६॥
 ततश्च प्रतिसंहत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।
 ब्रह्मास्त्रं दीपयां चक्रे तस्मिन्नुधि यथाविधि ॥०७॥
 ततो रामो रुषितो राजपुत्र दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
 जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धिरित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥०८॥
 ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
 त एवैनं संपरिवार्य तस्थुरुचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥०९॥
 मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्षीः कथंचन ।
 भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥१०॥
 क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
 स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥११॥
 इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
 शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥१२॥
 वत्स पर्यासमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
 विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥१३॥
 पर्यासमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
 विसर्जयैतद्दुर्धर्षं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥१४॥
 एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
 निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥१५॥
 रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।

न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्वह ।
 मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥१६॥
 वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
 भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥१७॥
 गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ।
 कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥१८॥
 अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
 नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥१९॥
 सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
 भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥२०॥
 एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्नामोऽब्रवीदिदम् ।
 नाहं युधि निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ॥२१॥
 न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
 निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
 न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥२२॥
 ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।
 नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥२३॥
 निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
 नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥२४॥
 मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
 विमुखो विनिवर्तयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥२५॥
 नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
 त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥२६॥
 ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
 भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥२७॥
 तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
 स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
 समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥२८॥
 नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
 राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ।
 अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥२९॥
 एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

न्यासयां चक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥३०॥
 ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
 अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥३१॥
 ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।
 प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥३२॥
 दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
 लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥३३॥
 ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
 रामश्चाभ्युत्समयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥३४॥
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
 गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस्तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥३५॥
 मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
 उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥३६॥
 * * *

१८७. राम उवाच

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
 यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥०१॥
 न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
 विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥०२॥
 एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥०३॥
 भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।
 निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥०४॥

भीष्म उवाच

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
 तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥०५॥
 भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
 अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥०६॥
 यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
 अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥०७॥
 न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
 न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥०८॥

गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
 समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥०९॥
 एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
 तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥१०॥
 ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
 यथागतं ययौ रामो मामुपामन्त्र्य भारत ॥११॥
 ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
 प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।
 यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥१२॥
 पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
 दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।
 प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥१३॥
 यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
 तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥१४॥
 न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।
 ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥१५॥
 अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
 व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥१६॥
 न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥१७॥
 सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥१८॥
 निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्कनी ।
 षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥१९॥
 यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
 उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥२०॥
 शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
 संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥२१॥
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
 निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥२२॥
 ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥२३॥

तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुताङ्गी दिवानिशम् ।
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥२४॥
 नन्दाश्रमे महाराज ततो लूकाश्रमे शुभे ।
 च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥२५॥
 प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
 भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥२६॥
 माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
 रामहृदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥२७॥
 एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
 आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥२८॥
 तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
 किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्ब्रवीहि मे ॥२९॥
 सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
 भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥३०॥
 कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषु महीपतिम् ।
 साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥३१॥
 चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
 एतद्ब्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥३२॥
 ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्वं चरसि भामिनि ।
 नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥३३॥
 यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै ब्रतम् ।
 ब्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।
 नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥३४॥
 दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
 भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥३५॥
 एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।
 माता मम महाभागा स्मयमानेव भामिनी ॥३६॥
 कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।
 न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥३७॥
 सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
 पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥३८॥
 सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।

वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥३९॥
 सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
 नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥४०॥

* * *

१८८. भीष्म उवाच

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
 दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥०१॥
 तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ।
 निराकृतास्मि भीष्मेण भंशिता पतिधर्मतः ॥०२॥
 वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
 निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥०३॥
 यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।
 पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥०४॥
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तयं तपोधनाः ।
 एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥०५॥
 स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थं कृतनिश्चया ।
 भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥०६॥
 तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
 मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥०७॥
 छन्द्यमाना वरेणाथ सा वद्रे मत्पराजयम् ।
 वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥०८॥
 ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
 उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
 स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥०९॥
 प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
 यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
 यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥१०॥
 तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।
 न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥११॥
 वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
 स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥१२॥
 द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।

शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥१३॥
 यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
 भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥१४॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
 पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥१५॥
 ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
 समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥१६॥
 चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
 प्रदीप्सेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥१७॥
 उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥१८॥

* * *

१८९. दुर्योधन उवाच

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
 पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
 महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥०२॥
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
 अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥०३॥
 अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
 लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥०४॥
 भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
 इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥०५॥
 निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥०६॥
 कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थं तपसा महान् ।
 कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥०७॥
 पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
 न तदन्यद्धि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥०८॥
 ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
 पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥०९॥

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
 पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥१०॥
 ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
 तां स राजा प्रियां भार्या द्रुपदः कुरुनन्दन ।
 पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥११॥
 अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
 कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥१२॥
 अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
 ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥१३॥
 ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।
 पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥१४॥
 रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
 चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ।
 न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥१५॥
 श्रद्धधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
 छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥१६॥
 जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
 पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥१७॥
 अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।
 ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥१८॥

* * *

१९०. भीष्म उवाच

चकार यत्रं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
 ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
 इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥०१॥
 तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
 चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥०२॥
 ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
 स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥०३॥

द्रुपद उवाच

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
 मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥०४॥

न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥०५॥

भार्योवाच

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥०६॥
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्धारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥०७॥

भीष्म उवाच

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दम्पती ।
वरयां चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥०८॥
ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः सर्वान्नाज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥०९॥
हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥१०॥
स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥११॥
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥१२॥
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ॥१३॥
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥१४॥
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जग्मुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥१५॥
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥१६॥
शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥१७॥
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥१८॥
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।

दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥१९॥
 ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
 एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥२०॥
 दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
 अभिषङ्गात्प्रकृपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥२१॥
 अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
 यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥२२॥
 तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥२३॥

* * *

१९१. भीष्म उवाच

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
 चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥०१॥
 स यत्रमकरोतीव्रं संबन्धैरनुसान्त्वनैः ।
 दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥०२॥
 स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।
 कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥०३॥
 ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
 दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥०४॥
 ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
 अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥०५॥
 ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
 हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥०६॥
 तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राजां महात्मनाम् ।
 तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्छिखण्डिनी ।
 बद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥०७॥
 अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
 घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥०८॥
 स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षतारमीश्वरः ।
 प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥०९॥
 स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
 भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥१०॥

विसृज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः शोककर्षितः ।
 समेत्य भार्या रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥११॥
 भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
 पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥१२॥
 अभियास्यति मां कोपात्संबन्धी सुमहाबलः ।
 हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥१३॥
 किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
 शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥१४॥
 इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबलानुगः ।
 वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥१५॥
 किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
 श्रुत्वा त्वतः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥१६॥
 अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
 त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥१७॥
 सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
 तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ।
 शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥१८॥
 क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।
 मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ।
 तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥१९॥
 जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
 प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥२०॥

* * *

१९२. भीष्म उवाच

ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
 आचक्ष्व महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥०१॥
 अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।
 कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥०२॥
 त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
 पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ।
 भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥०३॥
 त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।

कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥०४॥
 एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।
 मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥०५॥
 संबन्धकं चैव समर्थ्य तस्मिन्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।
 स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथावनमन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥०६॥
 स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।
 गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥०७॥
 आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
 दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥०८॥
 कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।
 इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥०९॥
 तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।
 अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥१०॥
 देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।
 सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥११॥
 दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।
 अग्नयश्चापि ह्यन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥१२॥
 अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।
 देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥१३॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचन ।
 पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु ॥१४॥
 दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
 परस्परविरोधानु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥१५॥
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
 अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥१६॥
 एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
 शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥१७॥
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ ।
 इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥१८॥
 एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥१९॥
 यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।

तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥२०॥
 तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
 लाजोल्लापिकधूमाद्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥२१॥
 तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
 अनश्रुती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥२२॥
 दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
 किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥२३॥
 अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
 करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥२४॥
 धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
 अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥२५॥
 ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥२६॥
 आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्विनशिष्यति ।
 अभियास्यति संक्रुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥२७॥
 महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
 तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥२८॥
 प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।
 भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥२९॥
 यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
 तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥३०॥

* * *

१९३. भीष्म उवाच

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
 प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ।
 भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥०१॥
 भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।
 किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
 आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥०२॥
 प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
 मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥०३॥
 स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥०४॥

शिखण्डी उवाच

प्रतिदास्यामि भगवँल्लिङ्गं पुनरिदं तव ।

किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥०५॥

प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।

कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥०६॥

भीष्म उवाच

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।

अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥०७॥

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।

यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥०८॥

ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।

विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।

यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥०९॥

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।

सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥१०॥

ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।

पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां मे भवानिति ॥११॥

अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ।

पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥१२॥

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।

प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥१३॥

ब्रूहि मद्बचनाद्भूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।

यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृत्तवानसि दुर्मते ।

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥१४॥

एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥१५॥

तत आसादयामास पुरोधो द्रुपदं पुरे ।

तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ।

प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥१६॥

तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।

यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥१७॥

यत्तेऽहमधमाचार दुहित्थेऽस्मि वञ्चितः ।
 तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥१८॥
 देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
 उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबान्धवम् ॥१९॥
 तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
 दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥२०॥
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
 यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ।
 तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥२१॥
 ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
 हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥२२॥
 समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
 तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥२३॥
 आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
 मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥२४॥
 ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
 संप्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेतुम् ॥२५॥
 ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
 शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र दशार्णराजाय महानुभावम् ॥२६॥
 ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
 संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥२७॥
 शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
 हस्तिनोऽश्वं गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
 पूजितश्च प्रतिययौ निवर्त्य तनयां किल ॥२८॥
 विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
 प्रतियाते तु दशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥२९॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
 लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥३०॥
 स तद्गृहस्योपरि वर्तमान आलोकयामास धनाधिगोसा ।
 स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेश्म स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥३१॥
 लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
 ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥३२॥

तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
 अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥३३॥
 स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
 नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥३४॥
 यस्माज्जानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
 तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥३५॥

यक्षा ऊचुः

द्रुपदस्य सुता राजन्नाज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
 तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥३६॥
 अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
 नोपसर्पति तेनासौ सग्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥३७॥
 एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
 श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥३८॥

भीष्म उवाच

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
 कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥३९॥
 सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
 स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥४०॥
 तं शशाप सुसंकुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
 एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥४१॥

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।
 शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥४२॥
 अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।
 तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥४३॥
 ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।
 स्थूणस्यार्थं कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥४४॥
 ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
 सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥४५॥
 हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
 स्थूणो यक्षो निरुद्धेगो भवत्विति महामनाः ॥४६॥
 इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
 प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥४७॥

स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
 समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥४८॥
 सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्सोऽस्मि भगवन्निति ।
 तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥४९॥
 आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
 सर्वमेव यथावृत्तमाचक्षे शिखण्डिने ॥५०॥

यक्ष उवाच

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
 गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥५१॥
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥५२॥

भीष्म उवाच

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
 प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥५३॥
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
 द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥५४॥
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
 मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥५५॥
 शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥५६॥
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
 शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥५७॥
 मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
 जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥५८॥
 एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
 संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥५९॥
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥६०॥
 नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
 मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥६१॥
 व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
 स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥६२॥

न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
 न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥६३॥
 एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।
 ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥६४॥
 यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्धन्यादात्मानमप्युत ।
 नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥६५॥

संजय उवाच

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥६६॥

* * *

१९४. संजय उवाच

प्रभातायां तु शर्वर्या पुनरेव सुतस्तव ।
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥०१॥
 पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
 प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥०२॥
 भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।
 लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥०३॥
 अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धतमिव सागरम् ।
 सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥०४॥
 केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
 आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥०५॥
 कर्णो वा समरक्षाधी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥०६॥
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
 हृदि नित्यं महाबाहो वकुर्मर्हसि तन्मम ॥०७॥

भीष्म उवाच

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
 बलाबलममित्राणां स्वेषां च यदि पृच्छसि ॥०८॥
 शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
 अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥०९॥
 आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
 मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥१०॥

हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥११॥
 योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
 सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥१२॥
 अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
 क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥१३॥
 यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
 शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥१४॥

संजय उवाच

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।
 पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥१५॥
 आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
 निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥१६॥
 स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
 अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥१७॥
 यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
 एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥१८॥
 द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
 द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
 कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥१९॥
 तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
 जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥२०॥
 न हि तावद्रणे पार्थ बाणखड्गधनुर्धरम् ।
 वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥२१॥
 समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
 शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥२२॥

* * *

१९५. वैशंपायन उवाच

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातृनुपहरे ।
 आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।
 ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥०२॥

दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
 केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥०३॥
 मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
 तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥०४॥
 गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
 द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥०५॥
 तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
 पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥०६॥
 तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
 कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥०७॥
 एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
 वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥०८॥
 सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
 असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥०९॥
 अपैतु ते मनस्तापो यथासत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥१०॥
 सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्थावरजङ्गमान् ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥११॥
 यत्तद्धोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
 कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥१२॥
 यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
 प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥१३॥
 तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
 न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥१४॥
 न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।
 आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥१५॥
 तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
 सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥१६॥
 वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
 निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥१७॥
 शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥१८॥

विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
 स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥१९॥
 क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
 क्षिप्रं न स भवेद्व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥२०॥

* * *

१९६. वैशंपायन उवाच

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
 दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥०१॥
 आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।
 गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥०२॥
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥०३॥
 आहवेषु पराल्लोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।
 एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धधानाः परस्य च ॥०४॥
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
 प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥०५॥
 अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥०६॥
 गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
 शकाः किराता यवनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥०७॥
 स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
 एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥०८॥
 कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्भातृभिः परिवारितः ॥०९॥
 शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्वलः ।
 एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥१०॥
 ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
 कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धं व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥११॥
 दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
 यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥१२॥
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
 कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥१३॥

तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
 कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥१४॥
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।
 सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्शतसंघशः ॥१५॥
 तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
 विविशुः शिबिराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥१६॥
 तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
 व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥१७॥
 सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
 ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबन्दिनः ॥१८॥
 वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
 सर्वास्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥१९॥

* * *

१९७. वैशंपायन उवाच

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥०१॥
 चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
 सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥०२॥
 विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।
 पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूतमौजसौ ॥०३॥
 ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
 आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
 अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥०४॥
 सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥०५॥
 अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥०६॥
 भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥०७॥
 भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
 हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥०८॥
 स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।

तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥०९॥
 भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥१०॥
 ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
 मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिस्रवम् ॥११॥
 द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
 नकुलं सहदेवं च सर्वाश्वैव प्रभद्रकान् ॥१२॥
 दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
 अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥१३॥
 भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्वलम् ।
 मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥१४॥
 महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूतमौजसौ ।
 वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।
 अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥१५॥
 बभ्रुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
 तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥१६॥
 पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्व सर्वशः ।
 पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
 सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥१७॥
 युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।
 तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥१८॥
 तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
 तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।
 यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥१९॥
 ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
 नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥२०॥
 तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
 वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥२१॥

* * *